

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДЗ «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»

Рада молодих учених та спеціалістів

ІСТОРІОГРАФІА

Матеріали Вісімнадцятої наукової конференції
викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених
Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К. Д. Ушинського

Одеса
2023

УДК 300.3+301+930.1; 911.3 (477.74).

Історіосфера. Матеріали Вісімнадцятої наукової конференції викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. — Одеса : Ун-т Ушинського, 7–8 квітня 2023 р. — 124 с.

*Рекомендовано до друку
рішенням Вченої ради
Південноукраїнського національного
педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*

Протокол № 9 від 30 березня 2023 р.

ISBN 966-7965-01-5

© Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського

Позиція авторів може не співпадати з думкою редакційної колегії.

Відповідальний редактор —
д. філос. н., проф. **Ю. А. Добролюбська**

Редакційна колегія:

- д. філос. н., проф. **Є. Р. Борінштейн** (Ун-т Ушинського);
д. іст. н., проф. **А. О. Добролюбський** (Ун-т Ушинського);
д. іст. н., проф. **С. В. Іванова** (Інститут археології НАН України);
д. іст. н., проф. **А. В. Красножон** (Ун-т Ушинського);
к. іст. н., доц. **О. Є. Ліхачова** (Ун-т Ушинського);
д. філос. н., доц. **В. В. Окорокова** (Ун-т Ушинського);
д. іст. н., проф. **В. А. Савченко** (Ун-т Ушинського);
д. філос. н., доц. **З. М. Агаманюк** (Ун-т Ушинського);
к. іст. н., доц. **О. М. Присяжнюк** (Ун-т Ушинського).

Зміст

Історія та методологія науки і техніки

Добролюбська Ю. А. Сторінки історії механотерапії Густава Цандера.....	7
Присяжнюк О. М. Віктор де Стюрс та музейна система в Нідерландах: минуле та сьогодення.....	12
Годун В. П. Карл Ларссон та його карикатурна замальовка «АВС або перше навчання Франсіна»	16
Волева Т. Г. Скаутизм та сучасна система виховання особистості	19
Бондаренко А. О. Головні фактори виникнення Європейського Союзу	22

Філософія історії, культурна антропологія

Семко Я. С. Сучасний стан розвитку німецької медичної антропології.....	26
Бровченко Я. В. Кулінарна філософія Японії	31
Парадюк О. О. Проблема альтернативності історії та історичної свідомості у працях М. Я. Гефтера.....	34
Ніколаєва І. Б. Екзистенціальні цінності в європейській цивілізації	38
Марар В. О. «Деколонізація» розуму: Стів Біко та Франц Фанон	41

Історія цивілізацій стародавності та середньовіччя

Мартинюк А. В., Огорокова В. В. Стародавня історія будівництва Храму Гроба Господнього в Єрусалимі	45
Басок Х. В. Релігійність в житті середньовічної людини.....	48
Резніченко І. С. Релігійна історія у творчості французького історика Жана-Клода Шмітта.....	53
Стебаєв В. Г. Шведське повстання 1434–1436 років та його роль у зародженні шведської національної самосвідомості.....	57

Оснач А. О.	
Культурний розвиток Бургундії за часи короля Філіпа Доброго	60
Узунов І. Є.	
Поезія ренга — феномен в історії японської літератури.....	66
 Цивілізаційні проблеми нової та новітньої історії	
Загарія О. В.	
Дипломатичні зв'язки Б. Хмельницького з Московським царством. Сучасна історіографія проблеми.....	72
Голіченко О. В.	
Щоденники Семюеля Піпса як історичне джерело	76
Павловська А. О.	
Долина річки Кучурган від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Опис долини в працях де-Волана.....	80
Левченко В. В.	
Нові обставини відомих епізодів біографії історика О. І. Маркевича	85
Герговська Н. Я.	
Бандера в документах Нюрнберзького процесу.....	91
Гайєр О. С.	
Особливості буденного життя Великомихайлівки часів НЕПу 1921–1929 років.....	94
Гурік М. В.	
Колабораціонізм в Україні під час Другої світової війни	97
Шевченко О. О.	
Шлях Японії до великого економічного дива.....	102
Гриценко Є. Д.	
Роль танцю у весільних молдавських обрядах на півдні Бессарабії.....	106
Терзман Д. В.	
Проблема гендеру в китайському суспільстві на межі XX–XXI століть	110
Койчева О. С.	
Правове регулювання питання гендерної рівності в субрегіональній африканській організації «Спільнота розвитку Півдня Африки (САДК)»	114
Наші автори	119

Історія та методологія науки і техніки

Добролюбська Ю. А.

Сторінки історії механотерапії Густава Цандера

У Центрі медичної реабілітації та санаторного лікування «Одеський», колишньому санаторії «Лермонтовський» у залі механотерапії збереглися та перебувають у чудовому робочому стані 24 апарати для реабілітації та лікувальної гімнастики Густава Цандера. Авторка цієї статті волею долі потрапила на лікування до цієї зали і, відчувши на собі їх благотворний вплив, неминуче зацікавилась історією цих апаратів.

Розвиток механотерапії пов'язаний з ім'ям шведського фізіотерапевта, випускника університету в Упсалі, винахідника апаратів для лікувальної гімнастики Густава Цандера (29 березня–1835 – 17 червня–1920), якого вважають основоположником механотерапії в Європі.

Медичний термін «механотерапія» було запропоновано видатним німецьким лікарем Теодором Більротом у середині ХІХ століття. Будучи дуже кволим хлопчиком Г. Цандер ще змалку вирішив, що присвятить своє життя формуванню здорового та красивого тіла. Відомо, що Цандер ще з початку своєї кар'єри займався розробкою та практичним застосуванням спеціальних апаратів, які давали можливість точно дозувати вправи для певних груп м'язів. Перші 27 апаратів механотерапії було встановлено в Стокгольмському гімнастичному інституті у 1857 році. За рік 23-річний Г. Цандер заснував у Стокгольмі перший у світі медично-механічний інститут, який був повністю обладнаний до 1865 року. Інститут Цандера протягом 1865–1898 років мав серед своїх пацієнтів 14332 чоловіків та 5938 жінок (у середньому 596 на рік). Зал був оснащений тренажерами, найвідомішим з яких став тренажер, схожий на механічного коня. Він був підключений до двигуна, який ставив ритм і зобов'язував іти в ногу з механічним тренажером. Були також і тренажери для присідання та скоєння випадів. Заняття на тренажерах мали велику популярність і незабаром шведський лікар змушений був розширюватися і відкривати другу залу вже в Лондоні, а потім ще одну в Нью-Йорку [4].

До 1911 року Цандер мав уже 202 інститути по всій Європі, обладнаних пристроями для корекції фігури та відновлення здоров'я. Пізніше ці пристрої були взяті за основу під час створення багатьох сучасних тренажерів. Так, доктор Цандер став всесвітньо відомий завдяки своєму новаторському, революційному підходу до фізичної

терапії. Поступово тренажери почали купуватись і у звичайні будинки, для індивідуальних потреб. Сам Цандер користувався своїми винаходами щодня, до останніх днів свого довгого, активного 85-річного життя. Після смерті Цандера тренажери починають активно рекламуватись, і заклики «купити собі здоров'я» просто наповнювали сторінки журналів та газет. У ті роки з'являються перші книжки з описом різних вправ і методик для занять на тренажерах, у багатьох країнах виникають компанії, що спеціалізуються з виробництва інвентарю для тренувань. Тоді ж починаються пошуки конструкцій суто спортивних тренажерів. Перші спроби їхнього створення були дуже невдалими. Сучасники не приймали тренажерів, спрямованих лише на накачування м'язів, і називали їх не інакше, як «купою залізного брухту». Заняття на атлетичних тренажерах висміювалися, про них тоді писали, що це спроби підняти себе за шнурки власних черевиків [2]. Найбільш відомі конструкції представили два професори — Шмідт та Тітус. Саме вони взяли на себе нелегкий тягар першопрохідців — винахідників спортивних тренажерів, якими ми користуємося досі.

Суть запропонованої системи полягала у пристосуванні механічних апаратів власної конструкції (загалом Цандером було створено близько 70 різних апаратів, які тоді називали «верстати здоров'я») до збудження діяльності м'язів різних частин людського тіла, щоб викликати гармонійний розвиток всього організму, за допомогою систематичних вправ всіх м'язових груп тіла. Тренажери Цандера тоді мали ще дуже дивний вигляд: щось середнє між велосипедом та паровозом, проте інститути, що відкриваються по всій Європі, а потім і по всьому світу, швидко набули популярності серед забезпеченої публіки. Секрет системи Цандера був простий: створити максимальний тренувальний ефект за мінімальних витрат енергії організму. На той час не існувало спеціальних спортивних костюмів і всім доводилося займатися в класичному одязі того часу. Причому, якщо чоловікам, за етикетом, дозволялося на людях знімати піджак, то жінкам, які тоді носили тугі корсети та сукні з безліччю шарів тканини, доводилося набагато складніше. Однак, оздоровлюючий ефект тренувань недвозначно давав зрозуміти, що це не просто нове модне захоплення вишуканого прошарку суспільства, а щось серйозніше і глибше, що дозволяє зруйнувати стереотип про звичний спосіб життя, «законсервований» традиціями та світським етикетом. Внесок Цандера в сучасний фітнес дуже великий: він розробив систему тренажерів на блочно-важільному принципі роботи, що дозволяло виправляти дефекти фігури у хворих на опорно-руховий апарат. Причому великому комерційному успіху сприяла наявність зручних тренажерів не

тільки для чоловіків, а й для жінок. Незважаючи на безглуздий і громіздкий вигляд, фахівці визнають, що тренажери Цандера, з погляду анатомії та антропометрії, мали практично бездоганну конструкцію і мали величезний потенціал у плані усунення дефектів фігури [2].

Його метод був заснований на вченні шведського терапевта, автора системи лікувальної гімнастики та засновника першого гімнастичного інституту у Стокгольмі Пера Хенріка Лінга (1776–1839). Лінг — творець лікарської гімнастики, що зветься шведська лікарська гімнастика. Син священика, він готувався продовжувати діяльність батька. Закінчивши університетський курс, він поїхав до Європи, супроводжуючи почесного священика. Дорогою захворів на ревматизм, лікувався у багатьох лікарів, але безуспішно. У Копенгагені познайомився з двома французькими фехтувальниками, і став брати у них уроки фехтування. Заняття фехтуванням полегшили його біль, після чого він цілком почав вивчати гімнастику. Після довгих праць він відкрив у Стокгольмі центральний королівський інститут гімнастики, що існує до наших днів. Вважається, що він першим зайнявся вивченням впливу масажу та гімнастики на фізичне та психічне здоров'я людини. Він підрозділяв гімнастику на 4 відділи: педагогічну, військову, лікарську та естетичну. Його робота «Загальні основи гімнастики» та складені його сином «таблиці гімнастичних вправ» є основою посібників з шведської гімнастики. Самостійно вивчивши анатомію та фізіологію та розподіливши за групами давньогрецькі та давні скандинавські вправи, він створив струнку систему вправ, головною метою якої є оздоровлення та фізична досконалість людини. Існує думка, що на створення Лінгом гімнастики великий вплив справила перекладена на той час книга Кунг-фу. Шведська гімнастика не допускає жодних рухів, крім тих, що мають на меті розвиток сили та здоров'я людського тіла, а також витривалості, спритності, гнучкості та сили волі. Цей принцип підбору вправ лежить і в основі сучасної ЛФК [3].

Лінг стверджував, що багато хворобливих явищ у людському тілі можуть бути усунуті систематичними фізичними вправами, що було успішно використано ним для оздоровлення шведських школярів та молодих солдатів. Ці ідеї набули поширення по всій Європі і надихнули Густава Цандера на створення власної системи. Механотерапія за Цандером проводиться на активних та пасивних апаратах, використовуються різні види масажів (вібраційний, тертя, биття). Кожен з апаратів має своє умовне позначення і призначений для виконання строго певних рухів. Принципи побудови апаратів Цандера — дія двоплечового важеля. Одне плече служить точкою докладання сил для того, хто вправляється, на іншому знаходиться вантаж, зміщення

якого збільшує опір тим більше, чим нижче переміщається вантаж. Рухи, що виконуються на цих апаратах (активних), дозовані, напрямки їх дуже приблизно визначаються анатомічними особливостями того чи іншого суглоба, крім того, вправи на апараті виконуються з певною швидкістю і навантаженням. Методично повторювані ритмічні рухи прискорюють процес відновлення порушеної рухової функції. Хворий сам може виконувати призначені лікарем вправи на відповідному апараті під контролем медперсоналу. Цілеспрямовані та дозовані, структурно оформлені рухи є ефективним засобом реабілітації та реадaptaції при багатьох захворюваннях, зберігають сили пацієнта, і в той же час без будь-якої з його боку напруги впливають на м'язи механічним способом [3].

Такий підхід був особливо корисний і актуальний для дітей та старих людей, які через фізичні недоліки не могли займатися звичайною гімнастикою. Відомий письменник Віллем Бракман, будучи ще дитиною, спробував на собі дію апаратів Цандера. Він написав оповідання під назвою «Визнання пана К»: «Я цілком поклався на невтомність ексцентричних дисків, центрифуг, тягових штанг, колінчастих валів, цілий універсум матово-глянцевої, добре змащеної та лютої закономірності. Але найбільше мене захоплювало спостереження за тим, як біль з моїх суглобів і м'язів йшла майже нескінченим ланцюжком противаг, штанг, шестерень і приводних ременів до джерела руху — могутньої самотньої осі, яка повільно оберталася в сутінковій висоті. Це був закон для всіх законів, що відпочиває в русі, добре змащений стрижень того, що відбувається, джерело всіх стуків і скрипів» [4].

Така технологія також експериментально застосовувалася при хворобах серця, тому що вважалося, що пульсуючий масаж певних ділянок тіла міг привести кровообіг і тиск людини в норму, а також при нервових розладах, сприяючи розслабленню тіла пацієнта, спираючись при цьому на нейрофізіологію. Цандер вважав, що хвороби можна усунути систематичними м'язовими вправами. У ХІХ столітті цю думку поділяла і офіційна медицина. Лікарська гімнастика зберігала сили пацієнта, тоді як більшість роботи робилася механікою тренажера. Шляхом струсу, поштовхів та вібраційних рухів лікувався ревматизм, а також захворювання серця та судин. Особливо хороші результати були отримані Цандером винайденими ним апаратами для випрямлення хребта і, особливо, відколи йому вдалося застосувати на практиці спеціальні апарати, що дозволяють математично точно зображати графічно викривлення хребта.

Розроблена Цандером система була опублікована ним у творах «Om mediko-mekaniska institutet i Stockholm» (1872) та «Die

Apparate für mechanisch heilgymnastische Behandlung und deren Anwendung» (1886). Вона знайшла застосування в медицині на його батьківщині у Швеції, а потім у Європі та Америці [5]. Хвиля захоплення механотерапією, викликана до життя бурхливим розвитком механіки, охопила багато країн. Цандерівська механотерапія була основним методом реабілітації в ортопедичному центрі німецького курорту Аахен, Інвалідному будинку імені Олександра II у Санкт-Петербурзі, у Московському механіко-гімнастичному інституті на Петрівці. У 1896 році за визначні наукові заслуги Цандер був обраний в академіки Шведської академії наук. В 1883 році Густав Цандер створив компанію з виробництва спортивного обладнання для лікувальної гімнастики.

На території Російської імперії Цандерівські інститути відкрили на початку ХХ століття в Петербурзі, Москві, Києві, Одесі, Єсентуках, Євпаторії, Харкові, Ризі. Першими показаннями для механотерапії були відновлення функцій суглобів та м'язів після травм, ревматизм, хвороби серця та судин [1].

Багато Інститутів механотерапії в Америці та Європі закрилися після Першої світової війни і після смерті їхнього творця у 1920 р. У Єсентуках під час Другої світової війни у групі німецької армії на Північному Кавказі був наказ вивезти унікальні апарати до Німеччини. Коли німецькі війська увійшли до Єсентуків, механік Євдоким Мойсейович Жерноклеєв встиг розібрати апарати і скинув усі деталі в купу, щедро присипавши її сміттям. Нікому не потрібна купа металобрухту залишилася лежати на місці, а після звільнення Єсентуків Є. М. Жерноклеєв привів усі машини у зразковий порядок [3].

Усього Густав Цандер створив близько 70 різних апаратів. Деякі з них можна побачити в Національному парку Арканзасу в музеї одного з найвідоміших курортів Америки Хот-Спрінгс, 36 апаратів виставлені в музеї техніки в Стокгольмі. В Одесі ж до сьогодні 24 апарати Цандера не лише тішать око любителя історії лаконічним дизайном початку ХХ століття, а й допомагають усім охочим відновити здоров'я.

1. Глухов А.Н. Из истории развития механотерапии в России и на Кавказских Минеральных Водах. Курортная медицина. 2014. № 1. С. 96–105.
2. История тренажеров. URL: <http://sportaim.ru/index.php/statii/2011-02-04-13-43-49/1906-istoriiatrenajorov>
3. Яковлев А. Нейрореабилитация. Часть 1. Москва: Издательские решения. 2019. 439 с. URL: <https://mybook.ru/author/aleksey-yakovlev-3/nejroreabilitaciya-chast1/read/?page=3>

4. Hansson N., Ottosson A. Nobel Prize for Physical Therapy? Rise, Fall, and Revival of Medico-Mechanical Institutes. *Physical Therapy*. Vol. 95. № 8. P. 1184–1194.
5. Levertin A. Dr. G. Zander's medico-mechanische Gymnastik. Stockholm: Königl. Buchdruckerei, P.A.Norstedt & Söner, 1892. 202 p.

Присяжнюк О. М.

Віктор де Стюрс та музейна система в Нідерландах: минуле та сьогодення

Сьогодні у рамках соціальної правової держави уряд Нідерландів діє у широкому полі гарантій благополуччя громадян у сфері їхнього соціально-культурного забезпечення. Було передбачено широку участь населення у культурному житті країни і зокрема — у музейній політиці збереження та трансляції творів мистецтва та культури. Мотиви державної підтримки мають на увазі розвиток, благополуччя, соціальну значущість та інновації. З початку 80-х років ХХ ст. державні витрати на культуру стали стабільно зростати, згодом майже щорічно мільярд гульденів витрачався на культуру. Проте слід зазначити, що бюджет на культуру в Нідерландах ніколи не перевищував 0,2 % загальних державних витрат [5].

Історично в галузі музейної політики виділялося два ключові моменти: збереження та поповнення музейних колекцій, а також доступність для публіки (освітня функція музею). Музейна справа в Голландії, як повсюдно у Європі, проходила процес свого становлення, починаючи від приватних колекцій. Зрозуміло, приватне колекціонування предметів старожитності та художніх шедеврів було в основному справою аристократії. Колекціонери займалися цим, як правило, для задоволення, і внаслідок того, що предмети таких колекцій були їхньою приватною власністю, вони були зацікавлені у забезпеченні контролю за безпекою та станом артефактів [1].

У ХІХ столітті колекції були класифіковані як національне надбаня. Цьому процесу сприяла Велика французька революція та французький досвід створення публічних музеїв. Декілька приватних зібрань були після революції перетворені на музеї і стали загальнодоступними. Початок музейної мережі в Нідерландах, а отже, і голландської музейної політики по суті було покладено, коли після встановлення в країні французького протекторату виникла ідея створити в Батавській республіці (як тоді називали Голландію) публічного музею, подібного до паризького Лувру. У 1800 році в Гейс-тен-Босі відкривається Національна художня галерея. Музеї, що були засновані у

XIX столітті, були вже орієнтовані на широку аудиторію. На практиці, однак, як і раніше, постійними відвідувачами музеїв залишалася лише обмежена частина суспільства, і директори фактично продовжували традицію приватної політики колекціонерів. Поріг соціальної доступності музейних установ залишався високим [1].

Підйом світових ярмарків у період з 1851 року до Першої світової війни мав велике значення для розвитку музейної справи щодо її загальної доступності та орієнтації на інтереси аудиторії. Кеннет Хадсон зазначає, що комерційна основа світових ярмарків мала певний вплив на постановку завдань музейно-експозиційної діяльності. Масштабні пересувні ярмаркові презентації вплинули на формування виставкової практики. Незважаючи на ці події, у XIX столітті все ще залишалося суттєве протиріччя між традиційними концепціями музею як «священного» місця для поціновувачів мистецтва та старожитностей, з одного боку, та ідеалом просвітництва, де підкреслюється освітнє та просвітницьке завдання музею, з іншого [9, р. 14].

До останньої чверті дев'ятого століття державна політика в галузі музеїв була переважно пасивною. У своїй знаменитій статті, написаній у 1873 році, Віктор де Стюрс розкритикував ставлення уряду до музейних колекцій [7]. Він стверджував, що існування та розвиток музейної мережі необхідні для збереження національної культури і що уряд існує для цього та має нести відповідальність, тоді як у Голландії того часу колекціями дуже недбало керували, тому нерідко найцінніші експонати зникали за кордоном [9, р. 16–17].

Особливу роль у розвитку музейної мережі в Нідерландах Віктор де Стюрс зіграв як головна посадова особа Департаменту мистецтв та наук Міністерства внутрішніх справ. Величезні заслуги де Стюрса у розвитку музейної справи в Голландії дуже докладно та яскраво розглянуті у праці Емануеля Бекмана [2].

Порівняно із сусідніми країнами, і особливо — зі Сполученими Штатами Америки, голландські музеї дуже відставали у постановці та реалізації музейних завдань. Музеї не були розраховані на аудиторію та реалізовували лише функції збереження та науково-дослідні. Це становище почало змінюватися на початку XX століття, коли в музеях почали організовуватися лекції та проводитись екскурсії. Переорієнтація на громадськість у період між світовими війнами відбувалася неспішно. Озираючись назад, можна сказати, що Другу світову війну слід розглядати як каталізатор у культурній політиці. Громадське здоров'я тоді було підірвано, йшлося про «масове моральне розкладання». Так що після війни були спроби подолати довоєнний рівень, у тому числі в галузі музейної політики, і відновити суспільні відносини за допомогою виховної та освітньої функції музеїв [11].

У 1953 році було опубліковано звіт Комісії з розвитку відвідуваності музеїв. Ця комісія визначила, що, незважаючи на всі зусилля, пробіл між музеєм та широкою аудиторією продовжує існувати. У звіті особливо наголошувалося на соціальному завданні музейної діяльності. Відповідно до висновків комісії, було розроблено численні плани, у тому числі щодо організації спеціальних молодіжних виставок, щодо впровадження програми відвідування музею в освітнє середовище середньої школи тощо. Для загального культурного розвитку громадянського суспільства Нідерландів було створено ряд спеціальних фондів, де знайшли місце різні ініціативи, від шкільних концертів до регіональних рад з культури [9, р. 20]. В результаті виконаної роботи кількість відвідувачів голландських музеїв помітно зросла.

Втім, дискусія про роль та завдання музею тривала й у 60-х роках. Одна група музейних співробітників пропонувала залишити у пріоритеті збирання, консервацію та вивчення музейних предметів, а інша група як першочергове завдання бачила оптимізацію доступності музейних колекцій для широкого загалу [8, р. 100]. Ця суперечність відноситься до класичного дуалізму у завданнях музеїв: з одного боку, функція збирання та зберігання, з іншого боку — суспільне завдання.

У 1976 році був виданий Меморандум про нову музейну політику [4], який значно розширив суспільно орієнтовані завдання. Урядом, нарешті, була явно акцентована функція виховної роботи, освіти та просвіти з урахуванням музею. Також було акцентовано інноваційність у музейній системі та експериментальність у музейнознавчих дослідженнях. Музейні працівники стали віддавати перевагу тематичним презентаціям як у рамках постійних експозицій, так і на тимчасових виставках. У 70-ті роки голландські музеї «виходять» за стіни своїх приміщень, щоб дістатися тих відвідувачів, які ніколи не були в жодному музеї [10].

Після випуску нового Меморандуму музейної політики у 1985 році почав активно розвиватися процес диференціації завдань музеїв як закладів культури та спеціалізації музейних працівників. У ряді провідних музеїв країни цей розвиток добре помітний і виявляється у пристосуванні до корпоративної культури: директор музею стає менеджером, а сам музей переходить з моделі державної субсидованої установи до моделі приватної компанії [3]. Проте таке пристосування до нових реалій мало негативний ефект: музей більше не мотивований народною освітою, тепер йдеться про виживання музею за допомогою самофінансування, тобто на перший план виходить фінансовий аспект. Для цього багато музеїв починають співпрацювати з приватними установами та комерційними компаніями.

Внаслідок отримання цього досвіду було вирішено, що центральний уряд має залишатися власником колекцій національних музеїв; приватизовані музеї укладають угоди з державою, зобов'язуючись нести функції збереження та передачі культурної спадщини, громадські функції та проводити науково-дослідні роботи.

Слід наголосити на актуальних проблемах, що стоять перед музеями Голландії сьогодні, з якими необхідно боротися. Це систематичні затримки у реєстрації, недоліки в консервації та реставрації колекцій — все це потребує окремих заходів [12]. Останнім часом також стоїть питання про джерела фінансування музеїв, крім урядових асигнувань: це може бути дохід від музейних магазинів чи ресторанів або отримання коштів з фондів, від спонсорів.

Важливо відзначити семирічну культурну політику в Нідерландах за міністра Брінкмана. У цей період були спроби використати нові форми культурного субсидування закладів культури, включаючи музеї, для більшої ефективності. Було зроблено спробу зменшити бюрократичну структуру музейної організації через децентралізацію та дерегулювання [8, р. 88–90]. Реіфікація загалом, безсумнівно, є тенденцією останніх років, але специфіка музею як закладу культури принципово відрізняється від приватної особи чи компанії і це необхідно враховувати.

Розвиток, який відбувається з 90-х років ХХ століття, характеризується наділенням голландських музеїв високим рівнем свободи та меншим впливом з боку уряду: класичні адміністративні методи управління сягають у минуле.

У 2019 році було запропоновано нову концепцію музею. На 25-й Генеральній конференції Міжнародної ради музеїв (ICOM) у Кіото нідерландська секція Ради на чолі з Дідеріком фон Беннінгхаузенем повідомила про свою згоду з пропозицією про нове визначення музею. Суть нової концепції музею полягає в наступному: «Музеї — це демократизовані, інклюзивні та поліфонічні простори для критичного діалогу про минуле та майбутнє. Визнаючи та вирішуючи конфлікти та проблеми сьогодення, вони зберігають артефакти та зразки минулого для суспільства, зберігають різноманітні спогади для майбутніх поколінь та забезпечують рівні права та доступ до культурної спадщини для всіх людей» [6].

Згідно з новим визначенням, музеї існують не для отримання прибутку. «Вони працюють в активному партнерстві з різними соціальними групами та товариствами та для різних спільнот, збираючи, зберігаючи, досліджуючи, інтерпретуючи та демонструючи розуміння світу. Музеї створюються та розвиваються з метою сприяння людській гідності, соціальній справедливості, глобальній рівності та

благополуччю на планеті» [6]. Така сутність нової концепції музею, прийнятої в ряді держав світу, і стала основою для проведення нової музейної політики в Нідерландах. На цій підставі можна припускати подальший розвиток та вдосконалення голландських музеїв, досвід яких може виявитися корисним і для інших країн, особливо включаючи вітчизняну музейну політику.

1. Бражников А. А. Музейная политика Нидерландов: от истории к современности. Научная палитра: электрон. науч. журн. 2021. № 2. URL: [http://culture.esrae.ru/pdf/2021/2\(32\)/1064.pdf](http://culture.esrae.ru/pdf/2021/2(32)/1064.pdf)
2. Boekman E. Overheid en kunst in Nederland. Amsterdam, 1989. 114 p.
3. De Rock G.J. Het museum als speelbal op de golven van het politiek-economische krachtenveld. Metropolis M. Jrg. 8. 1987. № 5/6. PP. 8–15.
4. Dit aspect is onlangs nog eens benadrukt in de Toespraak van minister Brinkman op de HCB-directeurenvergadering te Rijswijk. Rijswijk: Ministerie van WVC (interne publikatie), 15 december, 1988. P. 2.
5. Elshout D. Museumbeleid nader belicht. Boekmancahier. Jrg 1. 1989. № 2. P. 105–115.
6. ICOM: international council of museums Nitherlands. URL: <https://www.icomnederland.nl/nieuws/131-nieuwe>
7. Tillema J.A.C. Victor de Stuers. Ideeën van een individualist. Assen: Van Gorcum, 1982, 243 blz.
8. Vaessen J.A.M.F. Musea in een museale cultuur: de problematische legitimering van het kunstmuseum. Zeist, 1986. P. 100.
9. Vaessen J.A.M.F. Op zoek naar legitimiteit: een analyse en interpretative van de Nederlandse museumdiscussie 1974–1979. Tilburg, 1979. P. 13.
10. Van Eijnsbergen Th.J. Verkennend onderzoek onder musea in Nederland's-Gravenhage, 1972. P. 34.
11. Vlуг A.J.E. Spiegel van het dagelijks leven: sociaal-culturele thematentoonstellingen in Nederlandse musea 1972–1987. Amsterdam, 1988. P. 4–5.
12. Zoeklicht op zelfstandigheid: een verkenning van de mogelijkheden tot verzelfstandiging van de Rijksmusea en overige instellingen. Rijswijk: Ministerie van WVC, 1989. P. 17.

Годун В. П.

Карл Ларссон та його карикатурна замальовка «АВС або перше навчання Франсіна»

Ім'я Карла Ларссона — відомого шведського художника — асоціюється у всьому світі не тільки з досягненнями і сфері живопису другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а і з поняттям про створення

взірцевої картини гармонійного існування людини, яке на сьогоднішній день більше відоме як скандинавський стиль життя. Саме ця людина через художні засоби, через зображення на своїх полотнах повсякдення, буднів та свят шведів створила філософську концепцію щасливого життя.

Якщо придивитись до початку життєвого шляху цієї людини, то менш за все можна розраховувати, що цей хлопчик мав розумітися на понятті про щастя. Він народився в зубожілій сім'ї, яка жила у бідному районі Стокгольма. Мати багато працювала прачкою, батько заробляв мало, та й ті гроші пропивав. Сім'я потерпала і від нестачі грошей, і від терору вічно п'яного батька [2, с. 21]. Але саме в таких умовах народився і дуже рано розкрився талант до малювання Карла Ларссона. У 13 років йому пощастило. Його шкільний вчитель переконав його подати заяву до Шведської королівської академії мистецтв. І диво сталося, його прийняли. Після закінчення цього закладу Карл Ларссон почав працювати карикатуристом у гумористичній газеті *Kasper* і художником-графіком у газеті *Ny Illustrerad Tidning* [1, с. 18].

Отже, метою статті є аналіз графічної роботи Карла Ларссона, присвяченої дитячому навчанню та вихованню.

Дійсно, найбільш відомими є незрівняні акварелі Ларссона, але, на наш погляд, слід звернути увагу на графіку майстра, де саме сконцентрований новий погляд на проблеми дитячого світу. Відомо, що на той час пануючими у всій Європі були так звані вікторіанські принципи виховання та освіти дітей. Панівною точкою зору був погляд на дітей як на малих дорослих. Система освіти була суворою. Батьки середнього та вищого класів воліли передати навчання своїх нащадків до рук педагогів, залишаючи за собою лише функцію контролю. Особливо це торкалось саме чоловіків. Вони долучались лише до формування, так би мовити, стратегії навчання, або до вирішення проблемних ситуацій. В цілому від дітей вимагали дисципліни та наполегливої праці. Всі дитячі пустощі та витівки підлягали негайному викорененню, інакше дитині приписували ярлик «нестерпної поведінки».

Звернемось до невеликої історії, намальованої Карлом Ларссоном у вигляді карикатурних замальовок під назвою «ABC або перше навчання Франсіна» [3, с. 65–69]. Кожна карикатурна замальовка, а всього в історії їх дванадцять, підписана віршиком. Історія доволі проста. Маленький хлопчик опиняється у місті, де він буває не часто. Вочевидь, сім'я живе у своєму будинку за його межами. Хлопчик бачить у вітрині магазину яскраву абетку з півником на обкладинці. Який, скоріш всього, і привернув його увагу. Мати вирішила, що

дійсно, йому вже пора познайомитись з буквами та почати читати. Абетка була придбана. Наступного дня мати почала перше заняття. Вона звернула увагу, що є приголосні звуки, почавши з «В» і «D». Вона попросила сина накреслити букву «t», але із жахом помітила, що у сина вона виходить доволі подібною до «f». Вона зауважує, що в її дитинстві такі прості речі взагалі вчили граючись. Через короткий термін знервована мама вибігає із кімнати із галасом про жахливо нерозумного хлопчика.

Весь цей час у кімнаті перебуває батько. Він змальований з палітрою у руках перед мольбертом. Слова дружини про їх сина його дуже вражають. Йому вони явно не до вподоби. Батько кидається на допомогу Франсіну, який вже ридає, і починає займатись з сином. Але через короткий час він розуміє, що безсилий у науці навчання. Розгніваний, він шпурляє абетку об стіну. Звісно, що вікторіанські правила виховання в такій ситуації потребували б жорстких мір по відношенню до дитини, яка не змогла опанувати урок. Але, якщо звернутись до останньої картинки Карла Ларссона, то перед нами — картина, яка абсолютно не вписується у вікторіанську етику поводження з дитиною. Наступного ранку маленький Франсін знаходить поміж сторінок абетки солодощі, а на задньому плані зображені його батьки, які, обійнявшись, милуються своїм сином. Сімейну ідилію відновлено.

Таким чином, ми можемо констатувати цілий комплекс нових тенденцій, які не тільки зображує, але і пропагує у своїх роботах Карл Ларссон. Це і реальна участь батьків в освіті дитини. Це сприйняття близько до серця її проблем та дитячих переживань. Розуміння, що у дитини є право на помилку, право бути дитиною. Важливо і те, що батьки зовсім не вважають, що тільки суворі методи виховання призведуть до позитивного результату. Атмосфера, яка панує в цьому домі, передана художником абсолютно майстерно. Всього дванадцять маленьких картинок. А ми можемо уявити і наступні заняття з маленьким Франсіном. І щось підказує, що через досить короткий термін дитина опанує абетку і навчиться читати. І це станеться не завдяки фізичним покаранням і примусу. А тільки через терпіння батьків і їх любов.

1. Koster H. C. The world of Carl Larsson. Iowa: Penfield Book, 2003. 193 p.
2. Larsson C. Jag. Självbiografi. Stockholm: Brunkman & Bergöö, 2013. 239 p.
3. Zonneglören H. Carl Larsson. Vertaald en Bewerkt door Theodor Duquesnoy. Den Haag: Uitgeverij Sirius en Siderius B.V., 1980. 80 p.

Скаутизм та сучасна система виховання особистості

Головною метою національного виховання на сучасному етапі є передача молодому поколінню соціального досвіду, багатой духовної культури народу, його національної ментальності, спорідненості світогляду і на цій основі формування особистісних рис громадянина України.

Процес оновлення сучасної системи національної освіти передбачає не тільки формування необхідних компетенцій особистості, ґрунтовних знань з різних предметів, а й виховання патріота, громадянина, людини високодуховної, морально зрілої, готової до викликів, зі сталою системою цінностей [1].

Великий досвід виховання такої всебічно розвиненої особистості накопичено скаутськими дитячо-юнацькими організаціями, що для сучасної педагогіки становить значний науковий і практичний інтерес. За понад столітній період розвитку скаутський рух зберіг наріжні ідеї і принципи та набув численних модифікацій, зумовлених намаганням кожної спільноти пристосувати і використати його потенціал відповідно до своїх завдань на різних етапах розвитку. В останні роки спостерігається зростання досліджень, присвячених вивченню виховної моделі скаутингу як одної з ефективніших методик здійснення виховного впливу на особистість. Г. Ващенко свого часу зазначав, що велику роботу в галузі громадського виховання нашої молоді можуть провадити і позашкільні організації, такі як СУМ і Пласт [2, с. 7]. Принципи ж цієї роботи ті ж самі, що і в школі: виховання свідомості громадських обов'язків, дисциплінованість, єднання в спільній роботі, взаємна пошана й терпимість, боротьба з егоїзмом і нездоровими амбіціями [3].

Скаутський метод виховання, як і сам рух, заснований в Англії на початку ХХ століття британським генералом, письменником, художником і талановитим педагогом Робертом Баден-Пауеллом. У 1907 році на острові Броунсі він створив для англійських підлітків перший табір скаутів. Завдяки знанням, отриманим у таборі, та власному багатому життєвому досвіду, він сформував основні принципи скаутингу, які згодом виклав у своїй книжці «Скаутинг для хлопців» (1908) [5]. В доступній, цікавій формі бесід біля багаття Роберт Баден-Пауелл розповів про заняття табору, які органічно поєднували теорію з практикою: пізнання довкілля, вивчення зоряного неба, тваринного і рослинного світу, географії, історії своєї країни, її військових традицій, опанування основ першої медичної допомоги, засвоєння морального кодексу лицарства тощо. Книга на довгі роки стала

основоположною працею для скаутської роботи та своєрідним ката-лізатором поширення скаутингу за межами Англії, посібником для дітей і підлітків, які намагалися у всьому наслідувати героям при-год. Прабатьком скаутського руху вважають письменника Ернеста Сетона-Томпсона, який був засновником громадського руху «Життя в природі», зосередженого на екологічному вихованні дітей. Згодом створив організацію «Американська ліга виживання в природі», що мала на меті навчати людей будь-якого віку жити в злагоді з довкіл-лям. Взявши за основу ідею американського письменника, Р. Баден-Пауелл докорінно переробив її у воєнному дусі, і тим самим став ос-новоположником скаутизму.

Скаутський рух — міжнародний неполітичний молодіжний рух, який своєю метою ставить підтримку молоді в її цивільному, фізич-ному, інтелектуальному і духовному розвитку, формуванні активної цілісної особистості.

З педагогічної точки зору скаутинг є дуже привабливим для дітей і молоді, оскільки на протигагу шкільній муштрі проходить у формі цікавої, тривалої, динамічної гри. Скаутські об'єднання захоплюють дітей і молодь змістовними програмами, різноманітними напрямками діяльності, цікавими заходами, які спрямовані на виховання соціаль-но активних особистостей, патріотів, гідних громадян незалежної держави. Головними принципами руху є порядність і чесність пе-ред самим собою, перед суспільством, перед своєю країною. Молода людина повинна завжди бути напоготові прийти комусь на допомо-гу, бути витривалим, сильним, відважним, поважати старших, на-лежним чином ставитися до природи.

В Україні скаутський рух, або Пласт, виник восени 1911 – навес-ні 1912 років. Початок було покладено вчителем природознавства та біології української гімназії у Львові Олександром Тисовським, який зробив переклад книги Бадена-Пауелла українською мовою. Окрім О. Тисовського, серед засновників Пласту був майбутній полков-ник Іван Чмола та викладач фізичної культури української гімназії у Львові Петро Франко, син видатного письменника Івана Франка [4].

Однією з найбільш чисельних дитячо-юнацьких громадських орга-нізацій нашої держави є Національна скаутська організація України. Серед основних напрямів діяльності — організація і проведення на-вчально-методичних семінарів, науково-практичних конференцій, круглих столів, створення науково-методичної літератури з історії скаутського руху, його діяльності; реалізація дитячих і молодіжних програм, волонтерських, природоохоронних заходів. Популярними є збори-походи, де діти та молодь змагаються у виконанні квестів,

орієнтуванні на місцевості, нічній грі, мають змогу взяти участь у майстер-класах із ковальського ремесла, гончарства, ткацтва, різьблення.

Провідною формою організації діяльності в скаутингу є гра, яка має чітко окреслені правила, вимоги, проходить під керівництвом досвідчених провідників. Усі виховні засоби адаптовані до інтелектуальних, фізичних, психічних можливостей вихованців, їх потреб відповідно до обставин. Цінність виховання за скаутською моделлю полягає у створенні лідерів, яким притаманні такі якості характеру, як чесність, відповідальність, дисциплінованість, взаємодопомога, кмітливість, ініціативність.

Життя в гармонії з природою, добрі вчинки на користь інших, пісні біля вогнища у колі друзів, подорожі та цікаві випробування — все це не може не приваблювати дітей, підлітків та дорослих різного віку. Саме тому скаутський рух з кожним роком набуває все більшої популярності та об'єднує більш ніж 200 країн світу та вважається одним із ефективніших методів позашкільного виховання. Тому основним завданням лідерів, дорослих є створення таких умов, які б спонукали кожного до саморозвитку, самовдосконалення, готовності бути відповідальним за свої вчинки.

Згідно з різними класифікаціями, скаутинг подекуди співвідносять із неформальною системою виховання, так як він орієнтується на природні інтереси дітей і підлітків, які в процесі самовиховання через пізнання природного і соціального середовищ здобувають знання, навички, виробляють власні цінності й позиції. За класифікацією ЮНЕСКО, скаутинг відповідає позаформальному типу виховання, адже в організаційному відношенні являє собою громадську організацію, що виступає суб'єктом виховання. Саме в системі позаформального виховання реалізується унікальна виховна методика скаутингу, яка акцентує увагу на практичних зовнішніх діях, зокрема таборування, знання лісу, водний спорт, піші мандрівки, заняття альпінізмом та спортом. Іншою зовнішньою рисою, по якій можна впізнати скаута, — це його уніформа або ж однострій.

Скаутинг дає кожному змогу розкрити себе, усвідомити своє призначення, зрозуміти, на що здатен, у чому саме можеш реалізуватися найкраще, знайти друзів, пізнати щось нове. Тут немає вікових, фізичних, релігійних, національних, інших обмежень. Діють лише загальнолюдські принципи честі, безкорисливості, дружби, навчання, готовності у будь-яку хвилину прийти на допомогу. Можливість розповсюдження скаутизму, його вдосконалення, пристосування до місцевих умов — важлива, актуальна, виховна мета сучасного українського суспільства.

1. Бех І. Д. Компонентна модель сходження зростаючої особистості до духовних цінностей. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2017. Вип. 21(1), С. 6–20.
2. Бугайцева Г. Принципи патріотичного виховання української молоді (зі спадщини Григорія Ващенко). *Історія в школі*. 1999, № 5. С. 7–10.
3. Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків. Полтава: Полтавський вісник, 1994. 192 с.
5. Окаринський В. М. Український скаутський рух (1911–1944 рр.). Тернопіль: Рада, 2006. 261 с.
6. Окаринський В. М. Український скаутський рух у центральній та південно-східній Україні (від початків до 20-х рр. XX ст.).
URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10552/Okarynskyu_Ukrayinskyu_skautskyu_rukh.pdf

Бондаренко А. О.

Головні фактори виникнення Європейського Союзу

У своїй історії Європейський Союз, починаючи з моменту за-
снування, пройшов через різні періоди. Це шлях від скромної про-
мислової групи до потужного мультидисциплінарного об'єднання,
яке визначає обличчя Європи та є одним із центрів сучасного сві-
ту. За влучним зауваженням С. Ататюрке, Європейський Союз має
значний потенціал для формування міжнародної спільноти [1, с. 18].
Європейська інтеграція від самого початку була багатовимірним
процесом, керованим багатьма мотивами, що виходять за рамки пер-
спективи економічної вигоди. Прагнення до економічної співпра-
ці та прагнення до ефективності масштабу в поєднанні з прагнен-
ням створити стабільні демократії, які поважають непорушні права,
створили атмосферу взаємної довіри та зростаючої довіри [5, р. 4–5].

Інша сучасна дослідниця Анн-Крістіна Кнудсен зазначає, що
складність нинішнього державного устрою ЄС є продуктом його за-
плутаних історичних шляхів. З початку 1950-х років процеси євро-
пейської інтеграції, включаючи створення політичних інститутів ЄС,
неодноразове розширення та розвиток його широкої правової сфери
та повноважень з регулювання ринку, поступово мали значний тран-
сформаційний вплив на держави Європи і поза ними [3, с. 37].

Український учений І. Яковюк зазначає, що політико-правові
ідеї європейської інтеграції мають широкий діапазон і тривалу іс-
торію. Серед них можна зустріти і теологічні концепції об'єднання
європейських народів у лоно Католицької церкви, і численні про-
екти відтворення Римської імперії, і спроби Наполеона створити на

європейському континенті єдину централізовану державу та інші численні демократичні проекти створення європейського об'єднання, що розроблялися у ХХ столітті [2, с. 84].

Метою даної статті є виявлення факторів, що сприяли процесам євроінтеграції, які призвели до створення Європейського Союзу.

Підйому інтеграційних процесів у європейських країнах сприяло декілька основних чинників. По-перше, це потреба народів Європи в довгостроковому мирі після двох світових воєн. Насторожене ставлення Франції та інших європейських країн до Німеччини посилювало бажання зв'язати її міжнародними зобов'язаннями. По-друге, політичні еліти розуміли, що економічне відродження регіону можливе лише за умови його тісної консолідації. По-третє, в результаті Другої світової війни Західна Європа втратила роль одного з головних світових центрів сили. Сформувалася нова, двополюсна система міжнародних відносин, названа Ялтинсько-Потсдамською, з двома полюсами — США і СРСР. Саме вони стали головними героями холодної війни, що розгорталася, з притаманними їй гонкою озброєнь і ядерним протистоянням. Західній Європі довелося переосмислити своє місце в системі міжнародних відносин, знайти нові важелі зміцнення своїх позицій [2].

Слід зазначити, що значний поштовх розвитку європейської інтеграції надала декларація міністра закордонних справ Франції Робера Шумана («План Шумана», 9 травня 1950 р.). Автором «плану» був французький фінансист Жан Моне, який у ході своєї тривалої та блискучої міжнародної кар'єри набув унікального досвіду. Навесні 1950 року він взявся за розробку плану, який став Європейським об'єднанням вугілля та сталі (ЄОВС). Ж. Моне був свідком багатьох невдалих спроб об'єднати Європу і дійшов висновку, що ідея створення цілісної інституційної будівлі є нездійсненною мрією. Якби ця ідея була реалізована, то держави чинили б такий шалений опір, що ініціатива була б приречена на провал. Успіху можна було б досягти лише в тому випадку, якщо б вдалося визначити кілька конкретних цілей, які мають значне психологічне значення, і розробити механізм прийняття рішень, дія якого могла б поступово поширюватися на інші сфери. Країнам, які були ворогами під час двох світових воєн, декларація пропонувала об'єднатися, незважаючи на гірку пам'ять про минуле. Також йшлося про створення структури, відкритої для інших європейських країн, які бажають до неї приєднатися. Тому ця декларація вважається відправною точкою європейського будівництва.

Бельгія, Німеччина, Італія, Люксембург, Нідерланди та Франція відгукнулися на заклик Роберта Шумана, і 18 квітня 1951 року ці

країни заснували Європейське об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС). За цією першою асоціацією послідували інші (наприклад, Європейське економічне співтовариство та Європейське співтовариство з атомної енергетики (Євратом) 1957 р.), і таким чином зміцнилася європейська солідарність аж до створення Європейського Союзу, як він відомий сьогодні. Як відмічає І. В. Яковюк, наступні установчі договори, а відтак, і сам процес інтеграції аж до 70-х років відображали погляди на зміст і послідовність інтеграційних кроків Ж. Моне і Р. Шумана. На цьому початковому етапі головним стрижнем виступила економічна інтеграція, успіх якої мав стати у віддаленій перспективі прологом до політичної інтеграції [2, с. 85].

ЄОВС було створено з метою сприяння економічному розвитку, зайнятості та підвищенню та покращенню рівня життя в державах-членах шляхом створення спільного ринку вугілля та сталі. Створення ЄОВС дозволило скасувати імпорتنі та експортні тарифи та зняти кількісні обмеження на рух товарів у відповідних галузях між країнами-учасницями Асоціації. Фінанси, інвестиції, організація виробництва, регулювання конкуренції, ціни та заробітна плата були передані до відання наднаціональної структури з управління вугільною та сталеливарною промисловістю.

По суті створення Європейських Співтовариств у 50-х роках, з одного боку, свідчило про початок наднаціонального співробітництва — спочатку на основі галузевої, а потім — і широкої інтеграції в Європі. У Декларації Шумана (1950) як першій цілісній концепції європейського будівництва розвиток інтеграції через конкретні досягнення розумівся як перший крок до заснування Європейського Союзу, головною метою якого було збереження миру.

При розробці інституційної структури нових Співтовариств було враховано досвід діяльності ЄСВС. Зокрема, збереглася незалежна від урядів держав-членів інституція, що отримала назву Комісія. Це був виконавчий орган із виключним правом законодавчої ініціативи, нормотворчі повноваження якого, на відміну від Вищого керівного органу ЄСВС, надавалися Раді Міністрів, що об'єднувала представників національних урядів. Таким чином, у ЄЕС і Євратомі наднаціональний елемент було послаблено за рахунок посилення ролі урядів держав-членів, які мали більше можливостей контролювати діяльність цих Співтовариств. Представницька інституція Асамблея, що складалася з депутатів національних парламентів, також отримала консультативні повноваження, а судова влада надавалася Суду правосуддя [1, с. 93].

В межах планів розвитку зазначених вище Співтовариств учені виділяють такі складові механізми європейської інтеграції у 50-х

роках: зону вільної торгівлі; митний союз, у якому запроваджується єдиний для всіх країн-учасниць зовнішній митний тариф у торгівлі з третіми країнами; спільний ринок, що передбачає скасування бар'єрів між державами у взаємній торгівлі, наданні послуг, русі капіталів та забезпеченні вільного руху їх робочої сили; економіко-монетарний союз, у якому додається високий ступінь координації (і навіть уніфікації) найважливіших галузей економіки і реалізується єдина монетарна політика із введенням спільної грошової одиниці; економіко-політичний союз (повний економічний союз), який передбачає повну економічну і політичну уніфікацію і передачу наднаціональним органам значної частини суверенних повноважень держав-учасниць, що фактично означає створення об'єднання федеративного типу з суворим підпорядкуванням єдиному центру [1, с. 96].

Отже, створення Європейського Союзу було продиктоване соціально-економічними та політичними процесами, які охопили країни Європи після закінчення Другої світової війни. По суті, період з 1946 по 1959 рр. — це період становлення інтеграції мирної Європи. Важливою віхою в розвитку європейського об'єднання цього періоду є створення в 1951 р. Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), а також Європейського економічного співтовариства (ЄЕС). Запропонована концепція європейського будівництва («План Шумана») згодом лягла в основу європейської інтеграції.

1. Історія європейської інтеграції від Римської імперії до Європейського Союзу: монографія. К.: Ред. журн. «Право України»; Х.: Право, 2013. 208 с.
2. Яковюк І. В. Історичні передумови і основні етапи європейської інтеграції. *Вісн. Акад. прав. наук України*. № 4. 2003. С. 82–92.
3. Atatüre S. The historical roots of European Union: Integration, characteristics, and responsibilities for the 21st century. *European Journal of Social Sciences*. 2008. № 7(2). P. 18–32.
4. History of the EU. URL: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/history-eu_en
5. Knudsen Ann-Christina L. European Union History. *European Union History. Research Methods in European Union Studies*. 2015. P. 37–52. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1057/9781137316967_3
6. Philipps S. The Birth of the European Union: Challenging the Myth of the Civilian Power Narrative Historical Social Research. *Historische Sozialforschung*. 2009. Vol. 34. № 2(128). P. 203–214.
7. Spruyt H., Lyons L. The Development of the European Union. *Columbia International Affairs Online*. New York: Columbia University Press, 2000. P. 1–41. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/6842/doc_6844_290_en.pdf

Філософія історії, культурна антропологія

Семко Я. С.

Сучасний стан розвитку німецької медичної антропології

У німецькій науковій культурі англomовному терміну «медична антропологія» відповідає поняття «етномедицина». На відміну від США та Канади в Німеччині медична антропологія інституційно слабше, проте вже не один десяток років існує велика група дослідників, які працюють у цій галузі. При цьому багато з проблем, які розробляються, є спільними для інших регіональних традицій, що свідчить про значущість проблем здоров'я для сучасних німецьких суспільствознавців. Цікаво відзначити, однак, що в історичній ретроспективі саме німецька наукова думка має пріоритет у постановці цієї проблеми.

Витоки цього інтересу сягають середини XIX ст., коли зусиллями Адольфа Бастіана (1826–1905) і Рудольфа Вірхова (1821–1902) було створено Берлінське товариство антропології, етнології та первісної історії. Обидва основоположники німецької антропології були лікарями, але якщо для Бастіана в рамках його антропологічних захоплень тема здоров'я так і залишилася неактуальною, то для Вірхова вона мала велике значення. Навесні 1848 р. Вірхов за завданням прусського уряду вирушив у Верхню Сілезію з метою з'ясувати причини епідемії тифу, що поширилася там. Після повернення до Берліна він зробив свою знамениту доповідь, в якій заявив, що головними причинами тифу в цьому регіоні є бідність, голод, політичні утиски місцевого слов'янського населення та його недостатня освіченість. Найкращими «ліками» проти епідемій Вірхов назвав соціальні реформи [2, с. 112–114].

Свої погляди Вірхов відстоював і пізніше, коли активно долучився до політичної діяльності [6, р. 528]. За завданням Берлінської міської ради він займався поліпшенням охорони здоров'я та створював лікарні. Примітно, що будучи розробником клітинної теорії та одним із найбільших учених експериментаторів свого часу, Вірхов продовжував наполягати на тому, що багато хвороб мають соціальне коріння. Широко відомі його слова: «Медицина — соціальна наука, а політика є ніщо інше як переважно медицина» [1, с. 59].

За прикладом Вірхова у XIX ст. багато європейських медиків брали активну участь у поліпшенні громадського здоров'я, підкреслюючи соціальну місію наукової медицини. Учень Вірхова Георг

Гроддек (1866–1934) ввів різницю між «хворобою» і «захворюванням». Хворобу, як і здоров'я, він трактував переважно як суспільне явище. Гроддек писав: «Хвороби немає, є лише хворі люди» [1, с. 60]. У захворюванні він бачив процес соціалізації хвороби.

У свою чергу Гроддек вплинув на лікаря-невролога Віктора фон Вайцзеккера (1886–1957), який пропагував концепцію «живого тіла», протиставляючи її панівному в науці механічному розумінню тілесності. Багато німецьких медиків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. з ентузіазмом брали участь у філософських та соціальних дискусіях, але цей інтерес до соціально-гуманітарного знання виявився чужим для їх колег у ХХ столітті. У свою чергу переважна більшість діячів біомедицини виявляла слабкий інтерес до практик народного лікування, зводячи їх до зборів забобонів та пережитків. Таку ж позицію поділяли і німецькі історики медицини, котрим народна медицина була малоцікавим предметом дослідження. Що стосується німецьких антропологів, то послідовники Бастіана за прикладом свого лідера також залишали питання здоров'я, хвороби та медицини поза увагою [8, р. 480].

Німецька антропологія другої половини ХІХ ст. та початку ХХ ст. мала деяку специфіку в порівнянні з іншими західними антропологічними традиціями. Зокрема, серед німецьких фахівців було прийнято розрізняти «фольклор» та «етнологію». Перша область знання мала своїм предметом культуру свого, німецького народу і певною мірою культури інших європейських народів, тоді як друга вивчала культуру неєвропейських народів. У разі, коли кожна з дисциплін розроблялася окремо друг від друга, потреба в узагальненнях була відсутня. Стосувалося це й проблематики народної медицини, яка розроблялася як «фольклористами», так і «етнологами» [9, р. 994].

З приходом Гітлера для німецької антропології настали похмурі часи. Деякі вчені були змушені залишити свою науку або емігрували з країни, тоді як інші активно співпрацювали з нацистами. Більше того, вже на початку 1920-х років широка група антропологів включилася у розробку сумнозвісної «расової теорії», що затягло німецьку антропологічну думку убік від інших регіональних антропологічних традицій [9, р. 995].

Процес відродження німецької науки у післявоєнний період був непростим. В цей час у німецькому соціальному знанні намітилися нові перспективи. Деякі з них ґрунтувалися на філософській базі, яку в післявоєнний період символізували імена Едмунда Гуссерля та Мартіна Хайдеггера. Інші стали тяжіти до американської соціальної науки. Існували і проміжні форми. Становлення медичної антропології у Німеччині пов'язане саме з ними [1, с. 61].

Йоахім Стерлі (1926–2001) став одним із зачинателів нової дисципліни в Німеччині. Після захисту дисертації про священних цілителів Меланезії у кельнському університеті Стерлі активно зайнявся просуванням медичної антропології у Німеччині. У 1969 році він створив медично-антропологічний дослідницький центр в університеті Гамбурга. У 1970 р. він організував Робоче товариство етномедицини, яке у 1975 році перемістилося в університет Гейдельберга. У 1971 р. він почав публікувати журнал «Етномедицина: журнал міждисциплінарних досліджень». З філософії Гуссерля та Хайдеггера він запозичив деяку термінологію, поставивши в центр своєї уваги проблеми «життєвого світу», «тут-буття» та «цілющого». Він уникав трактувати практики цілительства в позитивістській манері, але при цьому зробив важливий внесок у розвиток етноботаніки. У 1997 р. вийшла його тритомна робота про рослини, відомі племенам, які говорять мовою сімбу і проживають у високогірних районах Нової Гвінеї. В ній він описав більш ніж 1900 видів рослин і відомостей про їх властивості у меланезійців [1, с. 61].

У 1978 р. Робоче товариство етномедицини стало видавати журнал «Кураре», який став грати роль головного німецького видання з медичної антропології. Внаслідок цього у 1982 році видання журналу «Етномедицина» припинилося. У свою чергу «Кураре» став двомовним виданням німецькою та англійською мовами, що відкрило його для зарубіжного читача [7].

На початку 1980-х років наукові центри медичної антропології вже існували в університетах Кельна, Гейдельберга та Гамбурга. При цьому у Гамбурзі на кафедрі етнології активно заявила себе Беатрікс Пфляйдерер. З початку 1980-х років вона почала друкувати збірки наукових праць з медичної антропології, а в 1985 році разом з Вольфгангом Біхманом випустила перший німецький підручник з медичної антропології — «Хвороба та культура: вступ в етномедицину» [1, с. 62].

Пфляйдерер збирила навколо себе велику групу дослідників-початківців, почавши готувати їх до написання дисертаційних робіт з медичної антропології. Крім того, вона включилася в активну співпрацю з північноамериканськими колегами, організувавши низку значних міжнародних конференцій та публікацій.

Важливим центром медично-антропологічних досліджень стала кафедра тропічної медицини та громадського здоров'я медичної школи при університеті Гейдельберга. Коли її очолив Ганс Йохен Дісфельд, на кафедрі з'явилася посада лектора з медичної антропології. Дісфельд почав розглядати цю крос-культурну галузь знання як дуже актуальну для медиків та соціальних працівників, покликаних

працювати за межами західного світу. На базі кафедри тропічної медицини було розгорнуто численні дослідження, орієнтовані на працюючих у тропічних країнах [5, р. 75–78].

У 1980-ті та 1990-ті рр. у Німеччині зростання інтересу до медичної антропології продовжувалося. У 1997 р. у складі Німецького товариства культурної антропології було створено робочу групу з медичної антропології. До її складу окрім німецьких учасників увійшли дослідники з Австрії та Швейцарії, поряд з антропологами — медики, психологи, фармакологи. Крім того, розробка наукових проблем медичної антропології та її викладання — у рамках курсів наук про здоров'я чи самостійно — розпочалася в інших університетах, у тому числі в Геттінгені, Берліні, Галлі тощо. У першому десятилітті ХХІ ст. курси медичної антропології у тій чи іншій формі було розгорнуто у 25 німецьких університетах з урахуванням інститутів культурної та соціальної антропології. Викладання медичної антропології також розпочалося у школах для медичних сестер, акушерок та соціальних працівників.

Багато наукових досліджень з медичної антропології у сучасній Німеччині виконуються за фінансової підтримки самих університетів і наукових фондів. Це дає дослідникам можливість проводити їх на солідній матеріальній основі, організовувати далекі закордонні поїздки. Дисертації, що виконуються, повинні спиратися на оригінальні результати польових досліджень. Магістерські тези, як правило, передбачають проведення шестимісячної роботи в полі, а докторські дисертації — більш тривалі терміни та розгорнуті за межами країни дослідження [3, 5].

Традиційно велика кількість робіт німецьких антропологів останніми роками присвячена проблемам СНІДу, здоров'я мігрантів, жінок, репродуктивності тощо. Систематичні польові дослідження ведуться в Індії, Південній та Східній Африці, азійських країнах, Латинській Америці. Не забуті і старі, звичні для німецької наукової культури, теми народної медицини, ритуалів цілительства, популярних поглядів на хворобу [3, 4, 7].

Розвиток нових медичних технологій зробив актуальними антропологічні дослідження щодо соціокультурних аспектів трансплантації органів, технологій репродуктивної медицини, імунології, геноміки. Процеси глобалізації та впровадження в практики західної біомедицини прийомів лікування з китайської та тибетської традицій Аюрведи призвели до трансформації сучасної медичної системи, яка стала більш плюралістичною, гібридизованою. Розглядаючи процеси глобалізації медичних знань як частину процесів формування нового глобального ландшафту, Анжеліка Вольф

та Віола Гербст запропонували для цього запровадити спеціальний термін — медикошафт [7, 10].

Для Вольф та Гербст медикошафти — це ландшафти, що розгортаються в глобальних масштабах, з людей і організацій широкого медичного профілю, які з'являються в конкретних місцевостях, але в той же час пов'язують між собою інші місця, людські істоти та медичні установи [10, р. 98]. Ці ландшафти формуються міжнародними постачальниками медичної допомоги та людьми, які потребують її, світовою фармацевтичною індустрією, ВОЗ як глобальним поборником біомедичної медицини, організаціями так званих традиційних цілителів, регіонально розсіяними практиками цілителів та тим, як їх сприймають на віддаленій відстані, всесвітньо відомими способами лікування та міжнародними організаціями допомоги та розвитку з медичним ухилом. Вони виступають як різноманітні медичні потоки, що перетинають культурні та національні кордони, викликають зміни на локальних рівнях, які потім мають глобальний відгук [10, р. 99–100].

Сьогодні німецькі медичні антропологи здебільшого розглядають свою роботу як складову частину ширшої області — культурної антропології, але трансформація німецької системи вищої освіти, що триває, дає непогані шанси для розвитку медичної антропології в якості визнаної самостійної дисципліни. З урахуванням інтересу дослідників до ідей лікаря, політика та антрополога XIX ст. Рудольфа Вірхова такі шанси дуже великі.

1. Михель Д. В. Медицинская антропология: история развития дисциплины. Саратов: Изд-во «Техно-Декор», 2010. 84 с.
2. Михель Д. В. Медицинская антропология: исследуя опыт болезни и системы врачевания: монография. Саратов: Саратов. гос. техн. ун-т, 2015. 320 с.
3. Dilger H. AIDS in Africa: Broadening the Perspectives on Research and Policy Making. *Africa Spectrum*. 2001. Vol. 36(1). P. 5–16.
4. Dilger H. Sexuality, AIDS, and the Lures of Modernity: Reflexivity and Morality among Young People in Rural Tanzania. *Medical Anthropology*. 2003. Vol. 22(1). P. 23–52.
5. Ecks S. Bodily Sovereignty as Political Sovereignty: «Self Care» in Kolkata (India). *Anthropology and Medicine*. 2004. Vol. 11(1). P. 75–89.
6. Eisenberg L. Rudolf Ludwig Karl Virchow, Where are You Now That We Need You? *American Journal of Medicine*. 1984. Vol. 77(3). P. 524–532.
7. Hörbst V. Infertility and In-Vitro-Fertilization in Bamako, Mali: Women's Experience, Avenues for Solution and Social Contexts. *Curare*. 2006. Vol. 29(1). P. 35–46.
8. Schröder E. Ethnomedicine and Medical Anthropology. *Reviews in Anthropology*. 1978. Vol. 5(4). P. 473–485.

9. Sommerfeld J. Medical Anthropology and Infectious Disease Control. *Tropical Medicine and International Health*. 1998. Vol. 3. P. 993–995.
10. Wolf A. Morality and Indigenous Concepts of Sexually Transmitted Diseases. *Africa Spectrum*. 2001. Vol. 36(1). P. 97–107.

Бровченко Я. В.

Кулінарна філософія Японії

Японська кухня розвивалася під впливом харчових звичаїв інших народів, але прийняла та вдосконалила їх, щоб створити свій власний унікальний стиль приготування їжі та звички харчування. Японці відомі тим, що використовують тільки дуже свіжі інгредієнти для приготування їжі, які купуються в той же день, коли вони будуть приготовлені. Довголіття населення Японії та низький рівень серцево-судинних захворювань пов'язані у тому числі зі здоровим харчуванням. Дослідження досвіду Японії є цікавим з точки зору культурного аспекту, а також важливим для зростання здорових націй інших країн.

Метою статті є спроба теоретично проаналізувати традиційну кухню Японії як частину її життєвої філософії.

Японія залишається однією із найзагадковіших країн Сходу, незважаючи на те, що інтерес до неї не згасає вже давно. Філософія Японії — предмет довгого вивчення сходознавців. У багатьох Японія асоціюється з імператорською владою, самураями, згуртованістю та колективізмом самих японців, різними релігійними течіями від синтоїзму до буддизму [1, с. 122]. І це вірно — всі перераховані вище аспекти формують японську філософію.

Протягом усієї історії Японія потрапляла під вплив континентальної, зокрема, китайської культури, що охоплювала багато сфер життя японського суспільства. У той же час тривалі періоди ізоляції сприяли засвоєнню та осмисленню запозиченого, трансформації його на власний лад та подальшому вдосконаленню.

У сучасній Японії з великою увагою ставляться до традицій, далекого минулого, до пам'ятників старовини. Зокрема, незмінно важливим для японця залишається почуття приналежності до певної соціальної групи (родина, студентська група, робочий колектив) та відповідальності перед нею. Японці — люди ґрунтовні та врівноважені, що проявляється і у відношенні до їжі. Основа кулінарної філософії — лише здорова їжа, причому мінімально оброблена: мають зберегтися корисні властивості та неповторний початковий смак продукту.

Стверджують, що кухні Японії понад 2500 років. Саме тоді, згідно з легендою, бог Інарісама приніс у країну сакури та хризантем рис. Злак одразу ж сподобався місцевим жителям. Японці вважали, що рис, як і людина, має душу, а той, хто поставиться до нього зневажливо, отримає у відповідь різні життєві неприємності. Рис не лише вирощували та вживали в їжу, а й використовували як гроші. Рисом винагороджували самураїв до XIX століття, його запаси говорили про рівень добробуту людини. Зберігався рис у спеціальних коморах — окура. До речі, і сьогодні Міністерство фінансів Японії називають Окурасе, або Міністерство комор [3, с. 67]. Саме самураї запровадили і правила поведінки за столом, завдяки чому вміння правильно їсти перейшло в розряд цілого мистецтва. Звичайно, згодом багато елементів спростилося, проте й сьогодні трапеза в Японії — це ритуал, заснований на дотриманні безлічі традицій. Тут знову ж таки підхід надзвичайно філософський. На чолі — вияв взаємної поваги між господарем та гостями.

Треба визнати, що правила поведінки за столом у Японії сильно змінилися з початку реставрації Мейдзі у 1867 році. І продовжують змінюватись, залишаючи традиційному устрою все менше простору. І все ж таки корисно знати деякі основи традиційного японського етикету за столом. На офіційних обідах сидіти необхідно на колінах із прямою спиною, ноги підібрані під себе. Ця поза називається «сейдза» [4, с. 28].

За столом користуються паличками для їжі «хасі». Їх кладуть на підставку «хасіоки», яка, у свою чергу, розміщується на підносі праворуч від гостя. Традиція забороняє паличками малювати, показувати на що-небудь, колупатися і вибирати шматочок смачніше, наколювати на палички їжу, передавати шматок іншій людині, втикати в рис. Згідно з легендою, почесні громадяни в імператорському палаці, що знаходиться в Китаї, використовували для їжі палички з срібла, проте потім було з'ясовано, що це небезпечно. Тим часом використання паличок — це ціла наука, що має масу тонкощів.

Починається трапеза з подачі гарячої вологої серветки «осиборі», щоб витерти руки. Далі всі кажуть: «Ітадакімас». Фраза висловолюбне подяку за трапезу (у тому числі й тим, хто виростив їжу, доставив її в магазин, приготував, загалом усім учасникам цього процесу). При цьому важливо вклонитися. Першим починає трапезу господар будинку чи людина, яка запросила до ресторану. Зазвичай спочатку подають рис і суп, без рису взагалі зрідка обходиться трапеза. Суп треба випити з миски, що лишилося — дістати паличками. Якщо п'ють алкоголь, то на початку застілля говориться один тост — Кампай! Що у перекладі означає «до дна». Далі треба підливати сусідам по столу, але не собі [2, с. 41].

У Японії їжу можна брати руками (але лише чоловікам, жінки завжди їдять паличками), а отже, руки мають бути ідеально чистими, як, втім, й думки. Страви виставляються всі відразу: морепродукти посередині, ліворуч рис, праворуч суп, навколо салати. Причому порції невеликі. Тут діє, з одного боку, принцип помірності: переїдання і шлунку шкодить, і знову ж таки відводить думки від важливого до миттєвого; з іншого — принцип різноманітності: можна скуштувати різні страви. Але у будь-якому разі рис гості повинні з'їсти повністю; залишити недоїденим — виявити неповагу як мінімум до господаря, а то й до богів. І покласти палички на підставку. Це означає, що людина більше не користуватиметься ними. Після цього подають чай.

Дві унікальні японські страви — це суші (свіжі сирі морепродукти з рисом) і сашими (свіжі сирі морепродукти з соєвим соусом); обидві виготовляються із щойно спійманої риби чи морепродуктів. Суші у своєму первісному вигляді (наре-дзусі) сильно відрізнялися від того, що ми знаємо сьогодні [2, с. 64]. Спочатку це було способом зберігання риби протягом тривалого терміну. Іншими унікальними та дуже популярними стравами в Японії вважаються Набемоно (страви, приготовані в горщі на кшталт фондю), сукіяки (страва з тонких шматочків яловичини або іноді курки, овочів і кубиків тофу, приготовлених у бульйоні), шабу-шабу (яловичина та овочі, що готуються в бульйоні самостійно і тут же вживаються). Кожен регіон має власний набір унікальних страв. Люди, які живуть на холодному північному острові Хоккайдо, віддають перевагу стравам на основі картоплі, кукурудзи та м'яса на грилі. Їжа в західній Японії, як правило, витонченіша, ніж на сході [1, с. 93].

Таким чином, Японії вдалося створити унікальну культурну традицію, де чітко простежується взаємозв'язок минулого та сьогодення. Японську кухню, як і саму країну сонця, можна по праву назвати однією з найдивовижніших і незвичайних. Закони ґрунтуються на тісній взаємодії з природою, підпорядкуванні їй, створенні гармонії у кожному моменті життя. Залучення до культури японської кухні та регулярне вживання національних страв — це перший крок на шляху до довголіття та внутрішньої рівноваги.

1. Альхабаш О. А., Тумко І. М. Кулінарна подорож. Найкращі кухні світу. Харків: Віват, 2014. 192 с.
2. Етнічна кулінарія: навч. посіб. / Гурова К. Д. та ін. Х.: Харків, 2018. 264 с.
3. Ростовський В. Кухні народів світу: підручник. Київ: Кондор, 2016. 502 с.
4. Саніна І. Л. Смак країни. Східні солодощі. Харків: Аргумент Принт, 2014. 72 с.

Проблема альтернативності історії та історичної свідомості у працях М. Я. Гефтера

Головна ідея Михайла Яковича Гефтера у розумінні альтернативності — це відведення центральної ролі свідомому вибору людиною своїх життєвих шляхів. Специфіка його філософії — в особливому стилі ритму міркувань. Ритм жив у його підмінах тези — омертвленні одного питання іншим; у поясненні історії як «небезпечної, незакінченої, незагородженої від нас, але неодмінно фактичної, найжорстокіше кінцевої і неперекорної» [6].

Одним із перших доступних науковій громадськості роздумів М. Я. Гефтера на тему альтернативності став написаний у 1978 році відкритий лист американському істориком Стівену Коену, який був відповіддю на його книгу про Бухаріна [4]. У цьому листі Гефтер зазначає: «Чи можна пояснити фінал лише дією обставин, що знаходяться за межами думки і виявилися сильнішими за сіру речовину? Саме тут шлях до альтернативи» [2, с. 85].

Історичний вибір він розуміє не просто як «вибір між двома „є“ — двома наявними можливостями, і навіть не тільки вибір між двома „буде“, двома „може бути“; тут щось середнє та зовсім інше; тут вибір між відомим та невідомим: невідомим у принципі, тобто ще недоступним свідомості» [2, с. 85].

Ставлення Гефтера до зв'язку досліджень історичних альтернатив та суду історика над минулим принципово відрізнялося від поглядів на цю проблему інших радянських методологів. Він вважав, що, відхиляючи «суд історії» як щось, що передбачає, ніби хтось має право виступати у ролі прокурора, ми позбавляємо себе і «претензії на адвокатуру заднім числом». Здається, що суть погляду М. Я. Гефтера в наступному: якщо ми не засуджуватимемо і захищатимемо події минулого, то як ми зможемо співпереживати людям, які діяли в минулому, як ми зможемо осягнути дух епохи, адже люди минулого ставилися до того, що відбувається, зовсім не неупереджено. Він пише: «Не в оцінках суть, а в розумінні. Але в розумінні трагедії, а не простого зигзагу, тимчасового відхилення убік. Найскладніше — виміряти масштаб незворотності того, що сталося» [2, с. 86].

Таким чином, у розумінні М. Я. Гефтера, «суд над історією», розбір помилок і оман людей минулого може не тільки сформувати більш адекватний образ минулого, але і виміряти незворотність (або оборотність) подій, що відбувалися.

Гефтер полемізує зі Стівеном Коеном про те, чи був дисидентський рух в СРСР історичною альтернативою, носії якої могли

поставити все радянське суспільство перед вибором шляхів розвитку. На тезу Коена про те, що «брехня гнаного сьогодні може стати мудрістю завтрашнього реформатора», він зауважує: «щоб стати такою мудрістю, ересь має бути справді ерессю, а не підробкою під неї, і для цього потрібно, щоб завтра з'явилася людина, здатна не на паліативи, але на перетворення, обсяг і характеру яких — відкриті питання» [2, с. 88]. Не сумніваючись у моральних якостях відомих дисидентів, Гефтер ставить під сумнів їхній інтелектуальний потенціал, «іх реалізм і здатність протистояти спокусам — розраховуючи потіснити „свою“ силу за допомогою чужої та стаючи „заручниками“ чужої» [2, с. 89].

Найбільш широко відомою статтею М. Я. Гефтера, присвяченою альтернативності, стала опублікована у 1987 р. стаття «Сталін помер учора» (розмова з журналістом Г. Павловським). На початку статті Гефтер зазначає, що значення досліджень альтернативності історії для історика полягає в тому, що «він стає здатним мислити не одними лише заданими, „замовленими“ ілюстраціями та аналогіями і навіть не тільки втраченими в минулому можливостями ... перед ним відкривається найглибше і найприхованіше — неможливість...» [2, с. 237].

На питання про те, чи був Сталін неминучою фігурою нашої історії, і чи пішов би розвиток країни іншим шляхом, якби при владі стояв не Сталін, Гефтер відповів наступне: «Уявіть собі на мить: ми викреслимо його зі списку вождів у 1924 року. Що ж, інший, що зайняв його місце, був би таким самим? Зрозуміло, що ні... Сталін не був неминучим спочатку, але його неминучість наростала рік від року. Він будував і дуже майстерно свою потребу. І, стверджуючи її, надавав всьому тому, що відбулося, такі риси, які робили саме його все більш необхідним» [2, с. 246].

Втім, Гефтер аж ніяк не постулює вирішальну роль окремої особистості в історії, більше того, він пише, що «один з найнебезпечніших міфів на світі — про єдиного автора єдиної історії» «колективний це автор чи одноосібний — різниця міфологем істотна, але все ж таки не корінна. Визнання співавторства — вірна прикмета реалістичного мислення, морального, політичного здоров'я, а часом й мужності» [2, с. 253]. Він зауважує, що історики ще недостатньо вдумалися в долю «передальтернативних років», коли можна виявити «звуження поля вибору». Він ставить риторичне запитання: «Що кажуть нам такі дати, як 1923-й рік, 1928-й та 1934-й?» [2, с. 254]. Тут автор торкається нового аспекту щодо етапів історичних альтернатив. Передальтернативні роки відіграють важливу роль у становленні варіантів розвитку, і упустити це з уваги було б неправильним.

У проблемі співвідношення впливів суб'єктивних та об'єктивних чинників реалізації альтернативи Гефтер відводить вирішальну роль першим. Об'єктивна основа альтернативи не є її рушійною силою. Збільшення та зменшення об'єктивних передумов здійснення альтернативи залежить від ставлення людини до цих передумов у ситуації вибору. Він пише: «нездатність зробити вибір — проблема. Бо в її лапи потрапляють і розумні, і совісні, і не позбавлені волі. Кожна з передальтернатив, які не доросли до самої себе, не зникає. Нездійснений вибір включається в наступну спробу, звужуючи та обтяжуючи її. А якщо врахувати, що йдеться про одне — два покоління, то обтяження набуває індивідуальних рис. І розвилка, що не відбулася, — це біографії, це людські долі» [2, с. 258].

З такої точки зору М. Я. Гефтер розглядає долю Троцького, який не був внутрішньо готовий продовжити задуми Леніна і на вершині слави перетворився на «зайву людину»; і долю Бухаріна, для якого зберегти єдність партії навіть ціною власної капітуляції стало важливіше, ніж відстояти від Сталіна НЕП.

Як одну з «розвилку, що не відбулися» автор розглядає XVII з'їзд. Сучасники називали цей з'їзд з'їздом переможців, тепер його називають з'їздом засуджених до смерті. Гефтер вважає, що це був ще й «з'їзд самогубців», тих, хто втратив вибір. Вибір був у олюдненні, в антифашистській демократизації сталінського результату (успіхів колективізації та індустріалізації). «Або ще далі: в усвідомленні того, що головний вибір уже „по той бік“ несумісності капіталізму та соціалізму» [2, с. 260]. Тут важливо відзначити, що з логіки міркувань Гефтера випливає, що «розвилка, що не відбулася» не є історичною альтернативою, оскільки автор ототожнює альтернативу і вибір, то відмова від вибору означає відсутність альтернативності. Тому, зокрема, з міркувань Гефтера про XVII з'їзд зовсім не випливає, що він вважав цей з'їзд історичною альтернативою. Інша річ, що з погляду альтернативності можна розглянути будь-які події, хоча б і для того, щоб перевірити наявність альтернативності у будь-якій історичній ситуації.

В 1988 році відбувся круглий стіл «XX століття: альтернативи розвитку». У своєму першому виступі на круглому столі М. Я. Гефтер нагадує своє визначення альтернативності як вибору між невідомими шляхами. Першооснови вибору, як феномена, притаманного лише людині, Гефтер закликає шукати у первісності. Перед тим, як зробити припущення про витоки здатності до вибору, автор зауважує, що останнім вибором людської історії буде, мабуть, питання про те, чи бути самому виду homo [5, с. 68].

Гефтер розуміє альтернативність історичного поступу не стільки як вибір, скільки як творчість. Тут його ідеї дуже співзвучні із

філософією Анрі Бергсона. Бергсон вперше в історії філософії показав, що свободу не можна мислити у просторово-розважливих схемах. Свобода нерозривно пов'язана з творчою активністю, тому свобода є не так вибір між існуючими тенденціями, як творчість нових шляхів і можливостей. Розуміння свободи лише як вибору між двома чи більше можливостями надзвичайно обмежує свободу. Сама передумова про апріорну наявність «готових» шляхів, між якими потрібно вибирати, перетворює свободу на примус вибору саме з даних варіантів, тобто на несвободу. У своїй роботі «Час і свобода волі» Бергсон пише, що немає готової дороги (лінії), немає навіть готових шляхів, між якими нам доводиться обирати. Насправді існує тимчасовий потік душевного життя, що творчо виростає, як снігова куля у своєму падінні. Інакше кажучи, свобода існує лише в чистому часі, і вона неминуче застигає у необхідності, у міру її входження до простору [1, с. 126–139]. Отже, свобода, за Бергсоном (та історична альтернатива, за Гефтером), є завжди вихід із кола даностей, є проривом до нового, є внесення новизни в буття. «Відповідальність легко сплутати з провинною. Від плутанини цієї походять не тільки сварки, а й напади взаємного відторгнення. Ось чому це дивне слово „альтернатива“ подібно до вістря ножа. Потрібного та небезпечного» [1, с. 71].

Продовжуючи міркувати про роль історика, Гефтер каже, що «між переписуванням і перетворенням минулого нинішній історик у подвійній та болісній якості: посол тих, хто пішов, і сучасник живих» [2, с. 436]. На його думку, історик перебуває не тільки у згоді з фактами, але й у суперечці із ними.

«Для мене альтернатива — поняття центральне, — підкреслює Гефтер, — фокус, де схрещуються детермінізм і свобода... зокрема свобода відповідальності. Ось чому я можу сказати, що до альтернативи я йшов як історик і прийшов до цього як людина...» [2, с. 424].

В одній зі своїх останніх статей «Історія — позаду? Історик — людина зайва?» Гефтер використовує умовний спосіб для оцінки сенсу Другої світової війни та холодної війни. Автор робить несподіваний і парадоксальний висновок — Друга світова війна була необхідна для збереження західної цивілізації. «Сказавши, що вся міфологія, що живила нацистський рейх, наразила його на тотальну поразку, ми відвернемося від страшних фактів, від таємниці воістину грандіозних успіхів Гітлера. Те, що вони були похідними від розмички протилежних сил, від запізненого сполучення їх, і що кожен виток цього запізнення в геометричній прогресії збільшував шанси блицкригу, цілком доказово, але не роз'яснює до кінця близькість катастрофи, що перевершує військову поразку Європи. ... Друга світова війна впритул підвела до краю прірви, але вона ж відвернула від прірви і надала їй нового сенсу» [3, с. 13].

М. Я. Гефтер — людина, яку спіткала непроста доля. Знаходячи себе, він ставав менш зрозумілим, ставав творцем нотаток, фрагментів, уривків. Багато років проривався він до слова, яким вдалося би передати те, до чого він прийшов у болісних суперечках із собою, що витяг з досвіду власного «загубленого» покоління. Це покоління також було носієм нездійснених історичних альтернатив.

1. Бергсон А. Непосредственные данные сознания: Время и свобода воли. Москва: ЛКИ, 2010. 224 с.
2. Гефтер М. Я. Из тех и этих лет. Москва: Прогресс, 1991. 484 с.
3. Гефтер М. Я. История — позади? Историк — человек лишний? Вопросы философии. 1993. № 9. С. 6–24.
4. Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888–1938. Москва: Прогресс, 1988. 570 с.
5. Материалы Круглого стола «XX век: альтернативы развития». Рабочий класс и современный мир. 1989, № 1. С. 60–72.
6. Павловский Г. О. Невосстановимый Гефтер. Век XX и мир. 1994. № 11–12. URL: <http://old.russ.ru/antolog/vek/1994/11-12/pavlov.htm>

Ніколаєва І. Б.

Екзистенціальні цінності в європейській цивілізації

Розвиток філософії екзистенціалізму пов'язаний із особистісним переживанням і осмисленням людьми подій Першої та Другої світових війн. Увага покоління, яке пережило Першу світову війну та прихід до влади фашизму, зосередило свою увагу на кризових ситуаціях у житті людини і людства, намагаючись проаналізувати людину в умовах складних історичних випробувань. Тому не випадково, що фундаментальною рисою екзистенціалізму є гуманізм. Саме надчутливе ставлення до ситуації людини є тим, що поєднує такі різні види екзистенціалізму, як атеїстичний (Ж.-П. Сартр, А. Камю, С. Бовуар і ін.) і релігійний (К. Ясперс, Г. Марсель, М. Бубер, Р. Бульман, Е. Брунер, Ф. Гогартен, П. Тіліх, Н. Абаньяно, О. Больнов і ін).

Досвід масових вбивств під час світових війн закономірно привів до того, що увага представників екзистенціалізму була зосереджена на питаннях провини та відповідальності, рішення та вибору, ставлення людини до смерті тощо.

У наш час повномасштабна війна росії проти України знову нагадала європейцям про екзистенціальні цінності, які вони давно усвідомили і без яких неможлива європейська цивілізація, такі як самовизначення — як індивідуальне, так і колективне, — свобода і демократія.

Усвідомлення стану війни є дуже важливим для екзистенціалізму. За визначенням К. Ясперса, війна — це «межова ситуація», ситуація, яка вимагає від людини вчинення особливих дій або дій, які визначають у цій військовій ситуації. «Межова ситуація» є одним із центральних понять Карла Ясперса зокрема та екзистенціалізму загалом. Ось як Карл Ясперс пояснює, що таке межова ситуація: «...є ситуації, які залишаються, по суті, незмінними, навіть якщо їх миттєвий аспект змінюється, а їхня нищівна сила затемнюється: я мушу померти, я мушу страждати, я мушу боротися, я підвладний випадку, я невблаганно втягую себе в провину. Ми називаємо ці фундаментальні ситуації нашого існування межовими ситуаціями. Тобто це ситуації, яких ми не можемо уникнути або змінити» [3, р. 9–20]. У Ясперса «межова ситуація» є одним із виражень «духовних ситуацій епохи», тобто таких ситуацій, коли людина, яка знаходиться на краю певної онтологічної безодні, змушена вчитися берегти свободу і незалежність в межовій ситуації. К. Ясперс вважав межову ситуацію такою, в якій екзистенція стикається з перешкодою, межею, після якої існує лише безвихідь (у термінах Ж.-П. Сартра — «ніщо», «небуття»). І основне завдання екзистенції — осмислити безодню неминучості, підготуватися до занурення в безодню, до смерті.

Як приклад межової ситуації можна розглядати той уривок із праці Ж.-П. Сартра «Екзистенціалізм — це гуманізм», де філософ розповідає історію про хлопця, який стоїть перед важким вибором: піти захищати батьківщину від загарбників чи залишитися з матір'ю як її єдина опора. Тобто йому доводиться вибирати між боротьбою проти загарбників і допомогою матері вдома. Тут немає моралі, яка б допомогла зробити вибір. Виникає складне питання з точки зору християнства, бо віра вчить любити ближнього, але хто тут ближче — мати чи своя країна, визволення якої також означає свободу матері. Людина може запитати поради, але відповідь буде залежати від позиції радника. Це теж вибір: кого запитати, і це незалежний вибір людини [5, р. 30–31]. Але без відповідальності немає вибору, особливо коли вирує війна. Сартр каже: «І коли ми говоримо, що людина бере на себе відповідальність, ми говоримо більше цього: ми говоримо, що вона у своїх виборах відповідає за всіх людей...» [1, с. 24]. Це означає, що кожна наша дія є творчим актом, який визначає добро та впливає на інших. Проте добро не є об'єктивним і універсальним, хоча те, що ми обираємо у своєму розумі, є «правильним» для всіх навколо нас. Звичайно, людина може спробувати заперечити це, або відмовитися від цього. Однак, визнаючи, що є бажаним для неї особисто, людина визначає добро для всього людства. Тож українці та українки, які свідомо обирають

боротьбу проти російського загарбника, своєю боротьбою визначають користь миру для решти світу.

Ідея свободи вибору, яка безпосередньо пов'язана з відповідальністю за вибір, була однією з центральних у творчості та життєвій проблемі Ж.-П. Сартра. У творі «Буття і ніщо» філософ описує свободу як щось абсолютне; люди приречені бути вільними: «Людська свобода переує сутності в людині й робить її можливою; сутність людини підвішена в її свободі. Те, що ми називаємо свободою, неможливо відрізнити від буття „людської реальності“. Людина не існує, щоб колись потім бути вільною; немає різниці між буттям людини та її вільним буттям» [5, р. 25]. Існувати і бути вільним — це одне й те ж саме. Сартр розуміє свободу не як свободу духу чи свободу волі, а як свободу вибору, яку ніхто не може відібрати в людини. Наприклад, навіть ув'язнений вільний вирішувати, прийняти винесений вирок або боротися за свободу, і що буде далі, вже не залежить від нього. Будь-яка людина може піти на війну і вибрати боротьбу з ворогом, навіть якщо вона не навчалася на солдата. Таких випадків в Україні після 24 лютого 2022 року чимало: мирні люди, цивільні, які ніколи не займалися стрільбою чи іншою військовою справою, співаки, програмісти, підприємці, студенти, викладачі обрали війну й пішли воювати. Свобода — це «основа основ», коріння будь-якого вибору. У книзі «Буття і ніщо», написаній і опублікованій у бурхливі роки Другої світової війни, Сартр говорить, що «артилерійська підготовка, яка переує атаці, може викликати страх у солдата, який піддається бомбардуванню, але страждання народжується, коли він намагається передбачити поведінку, з якою він зіткнеться з бомбардуванням, коли він запитує себе, чи зможе він „втриматися“. Так само новобранець, який з'являється на військову службу на початку війни, в деяких випадках може боятися смерті, але частіше він „боїться боятися“; тобто він сповнений страждань перед собою. У більшості випадків небезпечні або загрозливі ситуації виникають у різних аспектах; вони будуть сприйняті через відчуття страху чи страждання залежно від того, чи ми уявляємо ситуацію як таку, що діє на людину, чи, навпаки, людину як таку, що діє на ситуацію» [1, с. 29]. І це так, оскільки людина потрапляє в незвичайну ситуацію, в якій ніколи раніше не була; і це небуття (ніколи) у таких воєнних ситуаціях викликає страх і тривогу. Пізніше вони можуть відчутти хвилювання від боротьби, яку вони будуть вести, і їх більше не будуть турбувати бомбардування чи стрілянина ворога. Одним словом, їх не зупинить і не злякає «ніщо» ворога. Свобода не є очевидною; вона завжди виявляється у виборі й лише у виборі.

Таким чином, люди кинуті у війну, й вони повинні жити з вільною. За усвідомленням обов'язку зробити вибір, прийняттям його

ваги та відповідальністю за те, що ти будеш робити в ситуації, яку створило для нього життя, криється індивідуальність переживань, яка полягає у тому, що кожен особисто повинен усвідомлювати вагу своїх дій, вибору й думки.

1. Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм — це гуманізм. Зарубіжна філософія XX ст. Київ: Довіра, 1993. 228 с.
2. Шевчук В. Екзистенціальна проза В. Підмогильного. *Досвід кохання і критика чистого розуму. В. Підмогильний: тексти та конфлікт інтерпретації [упорядник О. Галета]*. Київ: Факт, 2003. С. 353–366.
3. Camus A. *The Plague*. New York: Alfred A. Knopf, 2021. 352 p.
4. Jaspers K. *Way to Wisdom: Introduction to Philosophy*. New Haven & London: Yale University Press. 2003. 224 p.
5. Moseley A. *A Philosophy of War*. Agora Publishing, 2003. 280 p.

Марар В. О.

«Деколонізація» розуму: Стів Біко та Франц Фанон

Особистість Стіва Біко стала легендарною, його ім'я було увічнено у багатьох музичних творах, літературі та кіно. Разом з тим треба зауважити, що імена Стіва Біко та Франца Фанона дуже тісно пов'язані. Обидва були інтелектуалами з університетською освітою, обидва мали бажання звільнити Африку шляхом «деколонізації» розуму. Донедавна Стів Біко майже не притягав уваги дослідників, хоча, на наш погляд, заслуговує не меншої зацікавленості, ніж Франц Фанон [1, 2].

Фанон характеризував колонізованих як людей, які зазнають комплексу неповноцінності, що породжений знищенням їхньої культури, приниженням їхньої історичної спадщини. Колоніалізм повинен був бути повалений насильницьким шляхом для того, щоб «колонізовані могли повернути свою „самість“» [3, р. 457]. Це, на думку Фанона, було можливе лише шляхом відторгнення культури колонізаторів та відродження власної. Для Фанона просте повернення колонізованого до доколоніальної культури не є виходом, і тут Фанон дистанціюється від негритюду. Для формування національної культури нова самосвідомість є необхідною базою. На його думку, «національна культура відродиться у боротьбі проти колоніалізму» [3, р. 458]. Колонізація розуму відбувалася у формі знищення значущості історії та культури пригніченого народу. Таким чином національна самосвідомість колонізованого майже перестала існувати. Колонізовані стали залежні не тільки економічно, а й психологічно:

колонізатори «вбивають у голови тубільців думку про те, що якщо поселенці підуть, то вони відразу ж знову скотяться до варварства, деградації та дикості» [3, р. 458]. Саме через деколонізацію колонізована країна починає творити власну історію.

Відродження власної культури та революційне насильство — єдина можливість знищити бінарну систему протиставлень, створену колонізаторами: француз/араб, білий/чорний, розвинений/нерозвинений. Система протиставлень, як зазначав Фанон, особливо чітко простежується у місті: «Місто поселенців — ґрунтовно побудоване місто, воно створене з каменю і сталі... місто вгодоване, місто легко життя; його черево завжди набито смачними речами. Місто поселенців — це місто білих, місто іноземців. Місто, населене колонізованими, — негритянське село, медина, резервація... голодне місто, якому не вистачає хліба та м'яса, взуття, вугілля, світла, місто нігерів та брудних арабів» [3, р. 457].

Визнання колонізованим «цінностей білої людини» — необхідна частина такої системи. Парадокс колоніалізму: для підтримки колоніальної системи необхідно одночасно «знищення колонізованих та множення їх числа» [3, р. 457], оскільки приниженість «нігера та брудного араба» — необхідна умова переваги білого поселенця, але безпосередній контакт із колонізованим ображає поселенця. Фанон зазначав, що «колоніалізм впливає на культуру як колонізованого, а й колонізатора» [3, р. 458], виробляючи в останнього комплекс переваги.

Для Фанона революційна боротьба мала першорядне значення, оскільки в такій боротьбі «зникає не лише колоніалізм, а й колонізований» [3, р. 458], а отже, і колонізатор. Саме тому, за Фаноном, деколонізація означала звільнення не тільки чорних, але й білих. Фанон вказував на те, що для такої боротьби потрібна масова політична освіта народних мас, а не лише армійських та партійних кадрів повстанців: «Політичне навчання мас означає спробу донести до них, що все залежить від них самих» [3, р. 459].

Точка зору Фанона на визволення дуже вплинула на Стіва Біко. Біко перечитував Фанона для того, щоб розвинути його ідею визволення. Він та Рух за самосвідомість чорного населення виборювали знищення комплексу неповноцінності у чорного населення Південної Африки, комплексу, який протягом століть заважав їм мати раціональне політичне мислення, боротися з гнітом білої меншини. В одному з інтерв'ю Біко зазначив, що на момент його вступу до Дурбанського університету у 1966 році «білі були основними гнобителями чорних, але в той же час — основними борцями за їхні права» [3, р. 460]. Таким чином, від чорних не залежала зміна свого становища. Біко та його друзі вважали, що кардинальні зміни могли бути здійснені лише за реалізації програми, виробленої чорними. Для чорних створення

такої програми означало б перемогу над комплексом неповноцінності, що культивувався у них системою апартеїду.

Біко та його друзі заявили про те, що не можуть брати участь в антирасистських організаціях, більшість у яких складали білі, подібні організації займалися переважно питаннями, які цікавили білих студентів. При голосуванні завдяки кращій підготовці та чисельності вони могли провести будь-яке необхідне рішення. У результаті багаторасова організація студентів Національна спілка південноафриканських студентів підтверджувала політичні рішення білих [2].

Разом за своїми соратниками Біко створив Південноафриканську студентську організацію, покликану відродити національну самосвідомість чорних. Їм вдалося подолати первісний страх чорного населення перед участю у політичному житті. Чорні студенти побачили можливість «лідерства у різних сферах життя чорних громад» [3, р. 460]. Основними учасниками заворушень, що почалися у 1976 р., була чорна молодь, яка не була готова чекати, доки уряд погодиться на реформи, і її невдоволення здебільшого було викликано відсутністю змін у сфері освіти. Старші лідери національного руху чорних південноафриканців, здавалося, були цілком задоволені ідеями бантустанів.

Багато хто закликав до насильницького усунення уряду. Біко не бачив іншого способу проведення політичних реформ та перерозподілу матеріальних благ. Реформи були потрібні, перш за все, у гірничодобувній галузі, у видобутку золота, алмазів, азбесту, а також у лісовій галузі. Без перерозподілу матеріальних благ країна «продовжувала б керуватися, як і в минулому, і лише небагато чорношкірих увійшли б у буржуазію» [3, р. 462]. Біко пророкував Південній Африці соціалістичне майбутнє. Не дивно, що уряд поклав на нього та його організації відповідальність за хвилювання 1976 року.

Біко вважав, що в майбутньому суспільстві чорні та білі матимуть рівні права. Він не вірив у «гарантовані права меншин, оскільки вони мають на увазі визнання суспільства, заснованого на пропорційному расовому принципі» [3, р. 462]. Він вважав, що активісти руху звільнення навчать чорних жити у соціалістичному суспільстві, не розділеному за расовим принципом.

Для нього єдиною прийнятною формою виборів була система «одна людина — один голос». Расистський уряд не давав права голосу чорним під приводом того, що вони не мають достатнього уявлення про економічну ситуацію в країні загалом. Біко наголошував на необхідності співпраці з чорною діаспорою всюди, особливо в США, оскільки чорношкірі Америки також боролися з білим пануванням.

Рационалістично розглядаючи апартеїд, дослідники не беруть до уваги, що апартеїд був спотвореним сучасним йому суспільством.

Режим вважався раціональною та ефективною формою правління, а ПАР — передовим постом європейської цивілізації. Біко ж бачив, як раціоналізація та процвітання білих забезпечувалися за рахунок чорних. Він любив повторювати, що до апартеїду «чорні мали свою людську гідність і розглядалися як люди» [3, р. 464].

У сучасному глобалізованому світі деколонізація більше не обмежується географічними спільнотами — «скоріше вона відноситься до звільнення умів» [3, р. 466], як стверджували Фанон та Біко. Саме тому так важливо знову звернутися до спадщини Фанона і Біко, переосмислити її, пам'ятаючи про те, що «немає раси, яка має монополію на красу чи моральність» [3, р. 467].

1. Стив Біко. Последние дни. URL: <https://g.co/arts/qo4ey1MfTuv1kury6>
2. Тиса Р. Стив Біко і боротьба за свідомість черношкірого.
URL: <https://vpered.wordpress.com/2020/12/21/tisza-biko/>
3. Ahluwalia P., Zegeye A. Frantz Fanon and Steve Biko: Towards Liberation. *Social Identities*, Vol. 7. № 3. 2001. P. 455–469.

Історія цивілізацій стародавності та середньовіччя

Мартинюк А. В., Огорокова В. В.

Стародавня історія будівництва Храму Гроба Господнього в Єрусалимі

Єрусалим, Свята Земля, є духовним надбанням усього світу. Тут знаходяться святині трьох історичних релігій, і мільйони віруючих різних національностей і віросповідань нескінченним потоком прямують у цей благодатний край, щоб доторкнутися серцем до безцінної спадщини. Відомо, що єрусалимський храм — один із двох храмів, які були центром поклоніння та національної самосвідомості у давнину. Згідно з давніми переказами Храм розташований на тому місці, де був розп'ятий, похований, а потім воскрес Ісус Христос.

Дослідження історії будівництва та подальшої долі Храму викликає в сучасній науці чимало спірних питань, адже містить багато «білих плям», вирішення яких, на жаль, досі має гіпотетичний характер. Артур Макмахон звертає увагу на християнські писемні джерела, які вказують на сутність пам'ятки, місце її розташування, структуру будови. Зокрема, дослідник пише, що євангелісти говорять нам, що це був новий пам'ятник Йосипу Аримафейському, який він висік зі скелі і що він був закритий великим каменем, привалений до дверей (Матвія 27:60; Марка 15:46; Луки 23:53). Він знаходився в саду на місці Розп'яття і був близький до Хреста (Івана 19:41, 42), який був споруджений поза стінами Єрусалиму, в місці, званому Голгофою (Матвія 27:32; Марка 15:20) [5].

Відштовхуючись від подібних досліджень, вчені Фабіо Порція та Корінн Бонне звертають увагу на постійну динаміку між археологією та теологією у дослідженні цього регіону. Парадокс полягає в тому, що при вивченні історії Єрусалимського храму археологія та біблійні сюжети іноді у своїй сукупності дають можливість розкрити ті чи інші питання, відновити цілісний історичний вимір, незважаючи, з одного боку, на відсутність останків, а з іншого — на теологічний характер дослідження [6].

В цілому, дослідники сходяться на думці про те, що у VIII–VII ст. до н. е. тут ще не було навіть натяку на майбутній храм, ймовірно, що тут була велика каменоломня для добування вапняку. Саме місто лежало на південний схід і розширювалося спочатку на захід, а потім пізніше на північ. Підтвердженням цього є те, що при розкопках під церквою було виявлено вапняк високої якості [1].

Свідчення стародавньої каменоломні були виявлені всюди нижче за церкву Святого Гробу і навколо неї. Великі кам'яні блоки знайшли під каплицею Святого Вартана на схід від каплиці Святої Єлени, і кераміка датується VII ст., можливо, VIII ст. до н. е. цей кар'єр продовжував використовуватися до I ст. до н. е.

У I столітті н. е. каменоломня була занедбана, схили гори перетворилися на сад, а всередині печери стали здійснювати поховання. Декілька таких гробниць знайшли дослідники. А одну з них унизу на західному схилі пагорба знайшов імператор Костянтин. Її і визнали гробницею Ісуса Христа. Але раніше римський імператор Адріан побудував у цьому місці храм богині Венери. Залишки римських будівель були знайдені під час розкопок, але вони дуже фрагментарні, оскільки масштабні будівельні роботи при Костянтині майже безслідно знищили попередні споруди.

У 132 році н. е. євреї підняли повстання під проводом Акіби і Бар Кохби. Римлянам знадобилося три роки, щоб придушити друге повстання. Потім імператор Адріан вигнав юдеїв з Єрусалиму і повністю перепланував місто, заснувавши у його межах нове місто Елія Капітоліна. З цієї причини він змінив назву країни з Юдеї на Палестину. На місці кар'єру та саду з цвинтарем Адріан сконструював гігантську піднесену платформу, майже зрівнявши із землею прямокутні стіни. На вершині платформи він збудував невеликий піднятий подіум, а на вершині подіуму — храм. Хоча останки стін Адріана є незначними, їхнє існування безперечне. Оскільки область мала нерівності, кар'єр і була порізана гробницями і скалами, що стирчать необтесаними, для побудови цієї платформи було необхідно підняти рівень цього місця.

Перший храм був забудований царицею Єленою Рівноапостольною (матір'ю римського імператора Костянтина Великого). Цариці Єлені у 326 р. н. е. при відвідуванні Єрусалиму було показано місце Гробу Господнього. Учені не мають даних, в якому стані воно було на той час. Можливо, що язичницький храм, створений Адріаном, був уже зруйнований християнами і перебував у руїнах. Після візиту цариці християнська громада продовжувала видаляти те, що залишилося від Адріана, а також адріанівську платформу. Намір Адріана полягав у тому, щоб знищити навіки як труну Ісуса, а й камінь Голгофи, де його розіп'яли [1].

Завдяки давнім та середньовічним мислителям зберігся опис відкриття пам'ятника. Так, зберігся переказ, що нібито цариці Єлені наснився сон, в якому їй наказувалося вирушити в Єрусалим і вивести на світ божественні місця. Престаріла мати імператора, Св. Єлена вирушила до Єрусалиму для знаходження гробниці Господньої та

Животворного Хреста. За її наказом народ і воїни приступили до руйнування храму, рознесли тераси, і серед руїн з'явилася з одного боку гробниця Господня, з іншого — Голгофа, відокремлена крутим яром, а трохи нижче, на дні цистерни, — три хрести, цвяхи та дощечка з написом: Ісус Назорей, Цар Юдейський. Радість цього відкриття зменшувалась неможливістю визначити справжній хрест серед знайдених, але диво, засвідчене багатьма давніми письменниками, розвіяло сумнів [4, с. 276].

Таким чином було знайдено хрест, на якому був розіп'ятий Ісус Христос. Св. Єлена розділила його на дві частини, з яких одну, вклавши в срібний ковчег, залишила в Єрусалімі, а іншу відіслала Костянтину, який поклав її на п'єдестал статуї, спорудженої на честь імператора в Константинополі. Знайдені цвяхи теж були відіслані Костянтину, причому один був вроблений у вуздечку, а другий — у забрало шолому імператора, третій же, якщо вірити переказу, перекутий в обруч і оброблений золотом, склав відому залізну корону Італійського королівства.

Римський імператор Костянтин схвалив будівництво Гробу Господнього в 326 році н. е. і наказав, «щоб він перевищив усі церкви світу красою своїх стін, колон і мармуру». Було велено знести римський храм, щоб звільнити місце для масивної базиліки завдовжки 250 футів і колонади під відкритим небом, що оточувала традиційне місце Розп'яття. Він також наказав побудувати круглу будівлю, розташовану на заході, над висіченою в скелі гробницею I ст. н. е., яку шанували як місце, де Ісус воскрес із мертвих [3].

У багатьох місцевостях Палестини, майже одночасно, почали споруджуватися церкви, прикрашені мармуром, колонами та мозаїкою. Побудова більшості цих церков відноситься до останньої подорожі Св. Єлени, коли вона, залишивши Єрусалім і повертаючись до Константинополя, об'їхала Палестину та частину Сходу.

Цікаво, що на мозаїчній карті Єрусалима з Мадаби (VI ст. н. е.), що збереглася, відображені вулиці міста і церква Святого Гробу. Деталі, показані на ній, свідчать про те, що будівля церкви Костянтина зберігалася незмінною у VI столітті, коли ця мозаїка була виконана на підлозі церкви в сьгоднішній Йорданії [3].

Таким чином, історія будівництва Храму Господнього в Єрусалімі, як ми побачили, має свої спірні питання та проблеми в середовищі сучасної біблійної археології. Будівництво Першого Храму (в історії даної пам'ятки виокремлено кілька етапів, пов'язаних з періодами його руйнування або пошкодження) стало знаковою подією в історії Єрусалиму, адже перетворило занедбану протягом двох століть землю на багате і славне місто Сходу. Це

було пов'язано з тим, що бурхливе будівництво за часів імператора Костянтина базилік та церков в даному регіоні відкрило до нього шлях багаточисельних паломників та купців.

1. Jerusalem History: The First and Second Temples. URL: <https://www.moon.com/travel/arts-culture/jerusalem-history-first-second-temples/>
2. Kelley J. The Holy Sepulchre in History, Archaeology, and Tradition. *Biblical archaeology review*. 2021. Vol. 1. Pp. 34–43.
3. Lawler A. Crusader-Era High Altar Resurfaces in Jerusalem's Holy Sepulcher. 2018. URL: <https://www.smithsonianmag.com/history/crusader-era-high-altar-resurfaces-jerusalem-holy-sepulcher-180968192/>
4. Levenson J. D. The Temple and the World. *The Journal of Religion*. 1984. Vol. 64. № 3. Pp. 275–298.
5. McMahon A. Holy Sepulchre. URL: <https://www.newadvent.org/07425a.htm>
6. Porzia F., Bonnet C. The Jerusalem temple between „theology“ and archaeology: which issues, what dialogue? *Archaeology and social sciences*. 2017. № 9. URL: journals.openedition.org/palethnologie/336

Басок Х. В.

Релігійність в житті середньовічної людини

Християнство настільки значно для сучасної людини не тільки тому, що це — світова релігія, але й тому, що протягом двох тисяч років воно відігравало величезну роль в історії культури, було органічно пов'язане зі світовою історією. Цей зв'язок завжди був для християнства суттєвим і водночас загрожує всілякими проблемами [4].

Середньовіччя складно та суперечливо ставилося до цивілізованої спадщини стародавнього світу. У деяких регіонах Європи розвиток суспільства складався за умов розриву культурно-історичних традицій античності. Вплив давнини переважав на Півдні Європи, особливо у Італії. Тут антична культура ніколи не вмирала. Вона про-являється через латину, яка у народному розмовному побуті перетворюється на італійську мову. На півдні Італії завдяки Візантійському впливу зберігається грецька мова [5, с. 25–30].

За цей період в історії людства змінилися три суспільні формації — рабовласницька, феодална, капіталістична, кожна з яких несла свій спосіб виробництва, свої соціальні проблеми, свої комплекси поглядів на світ та відносини у світі людей. Ці погляди докорінно відрізнялися один від одного й у масштабах формації та в межах великих людських спільнот — країн та держав. Але християнство, що виникло в першій антагоністичній формації, — рабовласницькій, гнучко застосовуючись до нових умов, утримувалося й у наступних [8].

Християнство у I ст. н. е. не знало церковної організації, посадових осіб, культу, кліру, догматів; замість інституту священства були пророки, вчителі, апостоли, проповідники, що виходили з пересічної маси віруючих і, як вважалося, володіли харизмою, тобто здатністю, що «дарується духом», пророкувати, вчителювати, творити чудеса, зцілювати тощо. Християнин міг називати себе харизматиком і займатися вчительством-пророцтвом; якщо він мав достатню кількість прихильників, то фактично керував справами громади [6].

Дуже популярною стає ідея подвижництва, жертвовного аскетизму. Поширюється чернецтво — добровільний «відхід від світу», тобто позбавлення себе життєвих радощів в ім'я наближення «царства Божого». Першим відомим пустельником, згодом визнаним родоначальником чернецтва та канонізованим католицькою церквою, був Антоній Великий (251–356). Суворими аскетами були і багато візантійських василевсів (Нікіфор Фока, Михайло IV та інші).

Як відомо, час формування християнства припадає на епоху Римської імперії, яка стала заключним етапом соціально-політичного та духовного розвитку античності. У сфері соціально-економічній цей етап знаменується розкладанням і кризою рабовласницького способу виробництва. У політичному відношенні — відмиранням демократичних та республіканських форм правління та становленням монархії. У сфері духовній — це епоха вельми суперечливих релігійно-філософських пошуків, які відбувалися на всіх громадських рівнях, і принципів переоцінок майже всієї «шкали» старих ціннісних установок [8].

Після падіння Західної Римської імперії церква з особливим зусиллям розповсюджує свій вплив на всі сфери життя. Саме християнство стає основною сталою системою знань [1, с. 12–13].

Християнська мораль та етика впроваджує у свідомість суспільства моральні цінності, що стали фундаментом європейської цивілізації та загальнолюдської культури. Поряд із християнством продовжують існувати язичницькі традиції та звичаї, і вони також впливають на світогляд людини. Структура язичницьких звичаїв та традицій стійко закріпилася серед простих, незнатних людей, переважно селян. Це були різноманітні прикмети, ритуали, які мали переважно аграрне походження [3, с. 128–129]. У цьому соціальному середовищі природа і катаклізми продовжують ототожнюватися з язичницькими богами та надприродними явищами.

Слово «папа» походить від грецького *patras*, що означає «батько». У ранньому християнстві віруючі називали так своїх духовних керівників, ченців, священників, єпископів. На рубежі II та III ст. у східному християнстві титул «папа» присвоювався патріарху Олександрійської

церкви. На Заході цей титул носили єпископи Карфагена і Риму. Найраніший відомий нам напис «папа» був виявлено на стінах римських катакомб св. Калікста. Він датується кінцем III ст. Починаючи з раннього середньовіччя найменування «папа» фігурує у церковних документах як загальноприйнятий титул єпископа Риму, а 1073 р. папа Григорій VII заявив, що право носити титул «папа» належить лише римському єпископу. Слід, однак, зазначити, що досі офіційна номенклатура, що використовується в католицькому церковному праві, не вживає слова «папа». Його замінює вираз *Romanus Pontifex* (римський понтифік, або верховний жрець), запозичений з язичницької термінології давньоримської релігії, в якій колегія понтифіків під керівництвом верховного жерця (*Summus Pontifex*) відповідала за організацію офіційного державного культу [7].

Зрозуміти середньовічну культуру як складний та суперечливий сплав усіх цих компонентів — актуальна та надзвичайно захоплююча проблема сучасного історичного дослідження.

У тих пам'ятниках, які все ж таки говорять про селянство, воно постає у вигляді якоїсь нерозчленованої маси. Вільні, залежні і раби, погляди та настрої яких, як легко припустити, багато в чому були різними, виступають у творах раннього середньовіччя під загальними позначеннями «селяни» (*rustici*), «плебс» (*plebs*), «бідняки» (*pauperes*) тощо. Не завжди простий народ відчленований термінологічно й від знаті: і тих та інших могли іменувати «вільними людьми» (*liberi homines, ingenui, franci*).

Мистецтво є дзеркалом людського менталітету за всіх часів і середньовіччя не є винятком. Тут людина позбавлена особистих якостей, тим самим створюються та зміцнюються в розумах певні образи. Селянин потворний і звіроподібний, а благородний сеньйор має доглянутий вигляд, золотисте волосся та блакитні очі. Особливу роль відіграє релігійна образотворча спокуса, як якесь освітне і повчальне джерело інформації [9, с. 125–127, 207]. Людина, яка жила в цю епоху, беззаперечно вірила в Господа. Вона знала, що після смерті вона опиниться або в раю, або в пеклі або чистилищі.

Найтісніше пов'язана з панівним класом і часом, об'єктивно висловлюючи його інтереси, церква водночас претендувала на те, що представляє інтереси всього суспільства. Вченням про єдину і гармонійну «спільність християн» (*corpus Christianorum*) духовенство ніби прало і затушовувало соціальні протиріччя. У творах ченців та інших духовних осіб (а майже всі існуючі джерела виходять з цього кола) соціальний устрій постає в специфічному вигляді, в іншому вигляді, ніж він був насправді. Суспільство ділилося на сеньйорів і підданих, багатих і бідних, гнобителів і пригноблених, але ці градації

якщо й зовсім ігноруються, то, у разі, відступають до другого плану перед більш істотним, з погляду церкви, розподілом: на праведників і грішників, християн і невірних, добрих та злих. Соціальне життя розглядається церковними авторами насамперед у її ставленні до бога і душерятівних цілей [2].

Праця як різновид аскези — такий ідеал раннього середньовіччя. Існувала ієрархія оцінок різних видів праці. Не кажучи вже про лихварські операції, які беззастережно і рішуче засуджувалися, і про торговельну діяльність, на яку, як правило, дивилися з підозрою, була низка професій, заборонених, наприклад, для духовних осіб (у тому числі багато видів ремесла). Найкращі з трудових занять — сільськогосподарські. В агіографічній літературі нерідко зустрічаються згадки про святого, який мирно йде за плугом чи пасе стадо. Англійський єпископ Ельфрик, відзначаючи у своїй «Бесіді» важливість різних занять для людського життя, наголошував, що найкорисніше — праця хлібороба. *«Ми все воліємо жити з тобою, орач, ніж з тобою, коваль, бо орач дає нам хліб і питво, а що ти, коваль, у своїй кузні можеш нам запропонувати, крім іскор, стукоту молотів і вітру з хутра?»* [10]. У богословському повчанні Гонорія Августодунського «Світильник» (кордон XI і XII ст.) перераховуються особи, які потраплять у пекло; серед них — неправедні священники, лицарі-грабіжники, купці — ошуканці та наживали, жонглери — слуги Сатани та «майже всі» ремісники.

Навпаки, селяни *«здебільшого врятовуються», «бо ведуть простий спосіб життя і годують народ божий»* [11, с. 427–429]. Нагородою вони отримують задоволення споглядати муки грішників у геєні вогняній. Гонорій писав тоді, коли починався новий етап усвідомлення природи праці та її соціальної ролі, але у наведеному міркуванні він цілком формулює установки аграрного суспільства [2].

Неможливо встановити, до якої національності належали римські єпископи перших трьох століть нашої ери. Швидше за все, вони були греками, оскільки римська християнська громада складалась здебільшого з минулого населення, а не корінних римлян. Церковні історики дотримуються думки, що з 261 папи близько 200 походили з Італії, а 50 були чужинцями. Національність решти не встановлено. Серед чужинців найбільше було греків та сирійців; сім пап походили з Франції, шість — з Німеччини, два — з Іспанії, один — з Португалії, один — з Африки, один — з Англії, один — з Фландрії (Голландії). Саме голландець Адріан VI (1522–1523) був останнім папою-неіталійцем до моменту обрання (1978) поляка Івана Павла II (Войтили). Половину з пап, що походили з Італії, склали корінні римляни [7].

З часів раннього Відродження до всіх пап зверталися: «святий отець» або «ваша святість», однак у цьому випадку визначення «святої» стосується виключно священної функції папи незалежно від моральної оцінки його особистості. Ми не знаємо точно походження звичаю вживання папами свого герба. Офіційний каталог папських гербів починається з герба на печатках Інокентія III (початок XIII ст.). Герби мали також антипапи. Не всі папські герби поєднувалися з відповідними девізами. У перші століття християнства пап ховали у катакомбах. Загальною популярністю користується папська крипта в катакомбах Калікста, де знаходяться найдавніші з відомих нам поховань пап. З IV ст. папські могили розміщувалися у підземеллях Латерана, Ватикану, а також інших римських соборів. Більше десятка пап було поховано в інших містах Італії та інших країнах [7].

Підсумовуючи, необхідно розуміти, що повсякденність людини складається з кількох аспектів. Релігійний, економічний, географічний, кліматичний та соціальний. Середньовічне мислення залежить від релігійного аспекту. Все життя людини проходить через християнські свята та вчення. Символами та знаками насичене його життя. Слово, рослина, колір, матеріал, число, жест, міміка можуть мати символічне значення. Система наших сучасних знань та способів сприйняття відрізняється і тим самим заважає відновити логіку та зміст тих чи інших символів. Спроба зрозуміти людину минулого, прожити, зрозуміти спосіб думки, наблизиться до її ідей, на мій погляд, є одним із найважливіших і суперечливих питань сучасності.

1. Брагина Л. М. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения. Москва: Высшая школа, 1999. 473 с.
2. Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. Москва: Искусство, 1990. 396 с.
3. Даркевич В. П. Светская праздничная жизнь Средневековья, IX–XVI вв. Москва: Индрик, 2006. 432 с.
4. Еней Г. История папства. Москва: Республика, 1996. 463 с.
5. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. Москва: У-Фактория, 2005. 350 с.
6. Лозинский С. Г. История папства. Москва: Наука, 1986. 354 с.
7. Ковальский Я. В. Папы и папство. Москва: Политиздат, 1991. 216 с.
8. Кубланов М. М. Возникновение христианства. Эпоха. Идеи. Искания. Москва: Наука, 1974. 216 с.
9. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Москва: Иван Лимбах, 2013. 768 с.
10. Aelfric's Colloquy. Ed. by G. W. Garmonsway. London, 1939. 65 p.
11. Lefevre Y. L'Elucidarium et les lucidaires. Paris, 1954. 543 p.

Релігійна історія у творчості французького історика Жана-Клода Шмітта

Тема релігійного життя середньовічного суспільства — відправна точка у дослідженнях Жана-Клода Шмітта. Його дисертацію присвячено вивченню ставлення церкви як головного релігійного інституту середньовіччя до соціально-релігійної групи бегінок та бегардів на території верхнього Рейну [9]. Основні об'єкти дослідження — цілком традиційні для інституційного підходу до історії релігії. Проте, натхненна здобутками релігійної соціології та історичної антропології, перша велика наукова праця Ж.-К. Шмітта пропонує новий погляд на проблему релігійних рухів. На основі вивчення широкого кола джерел, поділених на три основні групи (нарратив, церковно-адміністративні акти та полемічні трактати), історик простежує еволюцію ставлення церкви до руху бегінок та бегардів: якщо у XIV ст. ворожість церкви виявляється, головним чином, у підозрі в єресі та поширенні єретичних навчань бегінками та бегардами, то у XV ст. відбувається зміна форми релігійного дискурсу: церква змушує їх у занадто пустому способі життя.

На думку Ж.-К. Шмітта, подібна оцінка пояснюється історичними умовами та особливостями розвитку середньовічного суспільства на той чи інший період. Так, на першому етапі (виникнення та розповсюдження руху) бегінки та бегарди стають елементом у боротьбі між священнослужителями та жебрачими орденами, тому зі згасанням боротьби завершуються гоніння на релігійні організації мирян [9, р. 131]. На другому етапі поступового зникнення спільності бегінок та бегардів (принаймні, на території верхнього Рейну) ставлення церкви до них є відповіддю не стільки на проблему релігійну, як на проблему економічного та соціального характеру [9, р. 201], пов'язану з трансформацією структури феодального суспільства та його системи цінностей, насамперед — зі зміною ставлення до праці. Так у центрі уваги медієвіста виявляються не лише питання релігійного дискурсу в середні віки, а й проблема ставлення священників до соціальних груп середньовічного міста.

Роздуми Ж.-К. Шмітта про необхідність нових підходів до вивчення релігійної історії та розширення методів аналізу середньовічних джерел відображено у критичному нарисі [17], написаному у зв'язку з перевиданням робіт історика та каноніка Етьєна Деларюеля (1904–1971). В якості безперечної заслуги історика Ж.-К. Шмітт ставить той факт, що у своїх роботах той відійшов від інституційного підходу до історії релігії та звернувся до вивчення релігійного життя

народних мас. Проте «народну релігію» канонік продовжує оцінювати у традиційному ключі, як язичницькі пережитки, примітивні та наївні вірування, що є неприйнятним для дослідницького методу Шмітта. Він вважає неприпустимими подібні визначення та характеристики своєрідності народної релігійності.

Розмірковуючи про концептуальний інструментарій історика, що вивчає релігійне життя і в цілому культуру середньовічного суспільства, Ж.-К. Шмітт вважає, що слід говорити не про анонімний натовп народу, а про тих, хто знав латину і хто її не знав [10, р. 942]. З іншого боку, на думку Ж.-К. Шмітта, слід обговорювати, що саме є об'єктом аналізу історика, і уникати невизначеності слова «народний», яким Деларюель користується в роботах у трьох значеннях: того, що створено народом; того, що створено для нього; того, що успадковане. Відповідно до позиції Ж.-К. Шмітта, досліджуючи проблеми народної релігійності, обов'язково слід вивчати фольклорну культуру. Без належної уваги до неї він бачить головний недолік роботи Деларюеля, оскільки залишається непоміченим характер взаємовідносин вченої та фольклорної культур. Ж.-К. Шмітт розглядає діалектику їхніх відносин як одну з відмінних рис функціонування феодального суспільства [10, р. 942].

Яскравим прикладом історико-антропологічного дослідження, що ілюструє усвідомлений методологічний вибір історика, стала його робота про культ собаки під ім'ям Святого Гінефора [7]. Ця праця, вперше опублікована у 1979 р. і перевидана у 2004 р., а також перекладена іншими європейськими мовами, принесла Ж.-К. Шмітту широку популярність як одному з видатних фахівців сучасної історіографії. Сюжет про шанування хортової собаки селянами Ліонської єпархії, навколо якого побудовано дослідження, вперше зафіксував домініканський чернець Етьєн де Бурбон у XIII ст. Згідно з легендою, коли в замок заповзла величезна змія і попрямувала до колиски з дитиною, хорт сеньйора в запеклій боротьбі вбив змію. Однак коли в кімнату зайшов сеньйор, він, побачивши перекинуту колиску і закривавленого собаку, подумав, що хорт загриз немовля, і вбив його. Виявивши потім свою помилку, він кинув собаку на дно криниці біля воріт замку, завалив її камінням, а навколо криниці посадив дерева на згадку про цю подію. До цього місця жінки стали приносити своїх хворих дітей, здійснювати особливий ритуал та звертатися з молитвами до Гінефора [1, с. 260]. Церква заборонила цей культ, але він зберігся до початку XX ст. Шанування хортової собаки свідчить про глибокий соціальний та духовний конфлікт між вченою та фольклорною культурами.

На відміну від фольклористів, які вивчали поклоніння собаці як приклад місцевих вірувань французьких селян, Ж.-К. Шмітт ширше

трактує середньовічну релігійну практику та розглядає її як історико-етнологічний та соціальний феномен. Його цікавлять схожі сюжети в індоєвропейській літературі, історичне коріння легенди, географія поширення та варіації форми культу Гінефора в середньовічній Європі, етнографічні відомості про селянську культуру, особливості сприйняття досліджуваної релігійної практики інквізиторами, уявлення про святість у свідомості, особливо жінок, які безпосередньо беруть участь у проведенні ритуалу. Фольклорна традиція в дослідженні Ж.-К. Шмітта представлена в історичній динаміці: з періоду виникнення до епохи десакралізації, тобто в рамках «історії великої тривалості» [2]. Робота відрізняється міждисциплінарним характером, оскільки автор використовує досягнення історії, фольклористики, етнографії, археології, іконографії.

Значне місце у творчості Ж.-К. Шмітта відведено вивченню релігійних образів у середньовіччі на перехресті основних сфер його наукових інтересів, пов'язаних із релігійним життям середньовічного суспільства та візуальною культурою середньовіччя. Особливу увагу дослідника привертають культові образи, процес їх затвердження та поширення в середньовічній Європі, місце серед інших релігійних об'єктів, роль у візуалізації сакрального тощо [6]. Вивчаючи жестову культуру, історик розглядає релігійні жести, наприклад, жест благословення, жести проповідників, жести у сенсі слова під час молитви і екстазів, визначаючи їх символічне значення та роль у середньовічній культурі [4].

Вивчення релігійної історії передбачає роботу і з абстрактними поняттями. Торкаючись проблеми віри в середньовіччі [5], Ж.-К. Шмітт намагається зрозуміти, як змінюється її зміст, якими є механізми поширення нової віри та форми контролю над нею з боку церкви. Він приходить до висновку, що середньовічна концепція віри співвідноситься не стільки з внутрішньою духовною еволюцією, скільки зі сферою суспільної та ритуальної поведінки, які одночасно живлять віру та служать їй зовнішнім виразом [5, р. 94].

У колі рефлексованих Ж.-К. Шміттом понять є одне з ключових у вивченні релігії з часів робіт Е. Дюркгейма, а також А. Юбера та М. Мосса поняття «сакрального», що часто зустрічається у протиставленні «профанному». Характеризуючи застосовність цього поняття до історії середньовічного християнства [3], історик зазначає такі особливості: наявність сильного «інституту сакрального» від імені церкви та її прагнення контролю за «сакральним» у вигляді актів сакралізації; схильність до зосередження сакрального у *loci* (місцях паломництва, храмах) та у *loculi* (у релікваріях); концентрична ієрархія сакрального; наявність невідконтрольованих церкві форм сакрального, пов'язаних із фольклорною культурою та королівською

владою. Висловлюючи тенденції сучасної історіографії у прагненні нівелювати різке протиставлення «сакрального» та «профанного», Ж.-К. Шмітт пропонує говорити не про їх протилежність, а про існування двох полюсів, до яких одночасно тяжіють різні поняття, що характеризують цю сферу [3, р. 46].

Вивчаючи, начебто, різні аспекти релігійного життя середньовічного суспільства, Ж.-К. Шмітт ставить провокаційне питання і виносить його в назву однієї із статей: чи можлива релігійна історія середньовіччя [11]. Насамперед, дослідника цікавить правомірність використання істориком поняття «релігія» у сенсі слова стосовно історії середньовіччя. З одного боку, він вважає, що дослідження історика християнства, який вивчає свій об'єкт у термінологіях того ж об'єкта, не здатні пояснити феномен у всій його повноті [11, р. 34]. З іншого боку, його насторожує інша крайність, коли дослідники активно використовують поняття, що з'явилися в лексикон значно пізніше, наприклад, слово «духовність» [11, р. 35].

Будучи прибічником антропологічного підходу до вивчення середньовічного суспільства, Ж.-К. Шмітт пропонує говорити не так про «релігію», як про широку систему репрезентацій та символічну практику людини конкретної епохи, завдяки яким вона надає сенс і порядок світу, тобто в єдності природи, суспільства і людини [11, р. 36]. Французькі історики виступають проти штучного поділу історії загальної (політичної, економічної та соціальної) та історії «релігійної». І роботи Ж.-К. Шмітта чудово демонструють умовність такого поділу. Антропологічний підхід до історії, коли минуле постає у фокусі людської свідомості, виключає якесь розчленування, бо людина існує у всій своїй цілісності.

Праці Ж.-К. Шмітта відображають термінологічні дискусії щодо концептуального інструментарію сучасного історика, демонструють плідність нової методології, а також представляють релігійне життя середньовічного суспільства динамічним та різноманітним.

1. Саєтзянова Г. Д. Жан-Клод Шмітт: інтелектуальна біографія історика. Ученые записки Казанского университета. Серия: Гуманит. науки. 2014. Т. 156. Кн. 3. С. 258–266.
2. Jorion P. [Рец. на кн.: Schmitt J.-C *Le saint lévrier. Guinefort, guérisseur d'enfants depuis le XIII siècle.* Paris, 1979.] *L'Homme*. 1980. Т. 20. № 3.
URL: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/hom_0439-4216_1980_num_20_3_368117
3. Schmitt J.-C. La notion de sacré et son application a l'histoire du christianisme médiéval. *Les Cahiers de Centre de Recherches Historiques*. URL: <http://journals.openedition.org/ccrh/2798> ; DOI: <https://doi.org/10.4000/ccrh.2798>
4. Schmitt J.-C. *La raison des gestes dans l'Occident médiéval.* Paris: Gallimard, 1990. 432 p.

5. Schmitt J.-C. La croyance au Moyen Age.
URL: <https://doi.org/10.3406/raipr.1995.3256>
6. Schmitt J.-C. Le corps des images. Essais sur la culture visuelle au Moyen Âge.
Paris: Gallimard, 2002, 410 p.
7. Schmitt J.-C. Le saint lévrier. Guinefort, guérisseur d'enfants depuis le XIIIe siècle.
Paris: Flammarion, 1979. 282 p.
8. Schmitt J.-C. Les traditions folkloriques dans la culture médiévale.
URL: <https://doi.org/10.3406/assr.1981.2551>
9. Schmitt J.-C. Mort d'une hérésie. L'Église et les clercs face aux béguines et aux béghards du Rhin supérieur du XIVe au XVe siècle, Paris: Mouton, 1978. 264 p.
10. Schmitt J.-C. «Religion populaire» et culture folklorique (note critique). Annales. É.S.C. 1976. № 5. P. 941–953.
11. Schmitt J.-C. Une histoire religieuse du Moyen Age est-elle possible?
URL: <https://doi.org/10.3406/raipr.1995.3256>

Стебаєв В. Г.

Шведське повстання 1434–1436 років та його роль у народженні шведської національної самосвідомості

Король Ерік Померанський став першим королем, який очолив Кальмарську унію, але, на жаль для нього самого, Ерік призначав на ключові посади в унії лише датчан, а ті в свою чергу не соромилися підвищувати податки на територіях, які вони отримали у Швеції та Норвегії. Звичайно ж, шведських і норвезьких бондів не влаштовували високі податки, а аристократію не влаштовувало, що шлях на вищі чини перекидали датчани. Таке положення не могло тривати довго. Невдоволення обернулося повстанням шведського народу (1434–1436), на чолі якого став шведський національний герой Енгельбрект Енгельбректсон.

Власне, повстання почалося влітку 1434 р. і почало перекидатися на сусідні провінції з неймовірною швидкістю. Спочатку до Енгельбректа приєднувалися тільки люди зі стану селян/бондів. Але як тільки загони повстанців один за одним захоплювали замки, що охоронялися вірними королю Еріку гарнізонами, вже і частина шведської аристократії, а далі і члени шведського риксроду, дротси — що були одними з вищих посад у той період, почали приєднуватися до повсталих. Ми розуміємо, що до повсталих вони приєдналися не через доброту душевну, а через страх за свої землі. Як результат протягом лише трьох місяців землі всієї Швеції були звільнені від датчан, а Ерік Померанський був оголошений скинутим. Слід зауважити, що всі ці події відбувались в період Кальмарської

унії, коли три королівства Данія, Швеція, Норвегія об'єдналися в унію заради спільних ворогів, але, як ми вже зрозуміли, насправді внутрішні чвари нікуди не зникали.

Варто сказати, що Енгельбрект Енгельбректсон не був альтруїстом, який так переживав за простих бондів Швеції. Насправді він сам мав свої особисті інтереси в гірничодобувному регіоні Бергслеген, та й отримане батьком дворянське становище теж не дуже хотілося втрачати, адже батько був першим, хто зміг отримати дворянське становище у роду.

Січень 1435 р. був дуже значущим як для Енгельбректа і його повсталих, так і для шведської історії, адже цього року був скликаний риксдаг на сейм в Арбозі. Значимість цієї події полягає в тому, що на цьому риксдазі зібралися представники всіх станів Швеції, який пізніше був названий першим риксдагом станів. Треба підкреслити, що існують сумніви про те, чи дійсно в ньому брали участь селяни, але факт залишається фактом. У відповідь на цей риксдаг Ерік Померанський нарешті схаменувся і разом зі своїм відданим військом прибув до Швеції. Між ним і повсталими, які вже на той період обложили Стокгольм, почалися переговори, внаслідок яких було укладено Хальмстадське перемир'я, а згодом — Стокгольмський мирний договір. За умовами даного договору, король Ерік Померанський обіцяв шанувати ліни та замки у Швеції лише місцевої аристократії, не вводити іноземців у риксрод, призначити дротса та маркса з-поміж шведів. В обмін на ці умови всі бонди повинні були повернутись на свої землі і припинити повстання, а також шведська аристократія повинна була зберігати лояльність до короля Еріка. За підсумками, більшість повсталих, а точніше шведська знать, була задоволена умовами договору, тому напруга в країні почала згасати. «І коли все це було узгоджено, і король підтвердив грамотою, що все буде, як шведи вимагають, шведи передали королю всі землі та ліни із замками; королю ж належало передати верховне право розпорядження всіма замками тому государю, якого одностайно оберуть головою королівством. Всі взаємні збитки були взаємно прощені; сторони примирилися одна з одною» [3].

Однак, король Ерік не дотримувався домовленостей, і вже на початку 1436 р. Енгельбрект разом з марском Карлом Кнутссоном, тобто з майбутнім королем Швеції, знову відправився з військом на Стокгольм. За допомогою міської бідноти їм удалося зайняти місто. Однак тут виникає конфлікт між двома лідерами повстання: з одного боку — Енгельбрект, якого підтримували бюргери та бонди, а з іншого боку — Карл Кнутссон із дворянами та духовенством. Немає нічого гіршого для повстання, ніж внутрішні чвари і перетягування

ковдри на себе. Карл Кнутссон навіть хотів вбити Енгельбректа, але розумів, що без рушійної сили, бондів і бюргерів, якими саме керував Енгельбрект, повстання миттєво захлинеється.

З волі нагоди Енгельбрект важко захворів. Але отримавши запрошення на засідання державної ради, Енгельбрект, незважаючи на свій стан, вирушив у дорогу, хоча був дуже слабкий. Ця поїздка стане для нього останньою, 5 травня 1436 р. Енгельбректа було вбито на одному з острівців на озері Ельмарен. Його вбивцею був Монс Бенгтссон з роду Натт-о-Даг. Він не був замовним вбивцею. Вся справа була в образі роду Натт-о-Даг та грошах і у торговельних привілеях ганзейських купців, якими якраз опікувався Енгельбрект.

Як писав Олаус Петрі: «Неподалік Іексхольму Енгельбрект причалив до острівця, щоб переночувати. Відразу звідки не з'явився Монс Бенгтссон, що приплив на човні з Іексхольму... Енгельбрект, у слабкості своїй, стояв, спершись на палицю. Монс Бенгтссон підійшов до Енгельбректа і запитав, чи дозволить той йому перебувати у Швеції. І тут же завдав Енгельбректу удар сокирою; той, захищаючись, підняв палицю, і Монс Бенгтссон відтяв йому три пальці, а потім і вбив його. Вбивця захопив у полон дружину та слуг Енгельбректа і відвіз до свого батька до Іексхольму. Сталося це рік від Різдва Христового тисяча чотириста тридцять шостий, навесні...» [3].

Дізнавшись, як зрадницьки був убитий Енгельбрект, люди, які служили Енгельбректу, вирішили помститися, зібрали безліч бондів і разом пішли походом на Іексхольм. Людям Енгельбректа вдалося лише спалити Іексхольмські дерев'яні будівлі; кам'яною будівлею вони опанувати не змогли. З тим вони вирушили до Медаліської церкви, куди бонди доставили тіло Енгельбректа.

Його перевезли до Еребру, і там поховали у міській церкві. Так і закінчив свій вік Енгельбрект. Лідер бондів, який об'єднав, звільнив населення Швеції від датської влади, помер від образ, заздрості, жадібності дворянства.

До того ж, за його вбивство навіть нікого не покарали. Монсу Бенгтссону, вбивці, був урочисто дарований мир; «Марск оголосив листом по всьому королівству: нехай ніхто не відкидає і не карає його за те, що він здійснив. Хтось, мабуть, вирішив: позбулися Енгельбректа — і добре. І треба визнати: був він бунтівник, бунтівник проти законного государя. Нехай і всі бунтівники бачать на його прикладі, який кінець чекає на них самих» [3].

Після смерті Енгельбректа всі одностайно обрали Карла Кнутссона шведським королем. Відразу він став дбати про те, щоб посилити свою владу. Кращі ліни він виділив собі; інше лицарство отримало менше, ніж очікувало. Лицарі скаржилися: на доходи від їхніх лінів

навіть прислугу утримувати неможливо. Карл Кнутссон у таких випадках відповідав: «не витягуйте ніг далі, ніж вистачає шкіри» [3].

Надалі Енгельбрект Енгельбректсон став національним героєм, зображеним як громадський захисник і противник Кальмарської унії. Його повстання почало розглядатися як початок національного пробудження Швеції. У самого Енгельбректа таких ідей, звичайно ж, не було, проте його повстання дало селянам голос у шведській політиці, який вони ніколи не втрачали згодом. Повстання Енгельбректа стало тріщиною до руйнування єдності Кальмарської унії.

Таким чином, повстання Енгельбректа ознаменувало собою початок створення демократичного інституту, до якого, певною мірою, входили і селяни, і з'явився єдиний шведський народ, який обстоював свої інтереси на полі битви та на численних дипломатичних зборах.

1. Гелле К., Дюрвік С., Даніельсон Р., Говланд Е., Грьонлі Т. Історія Норвегії. Переклад з норвежського Н. Іванчук, І. Сабор, М. Красавіна. Львів: Літопис, 2001, 336 с.
2. Зергиус В. Скандинавия, полная история. Москва: Издательство АСТ, 2021, 317 с.
3. Олаус П. Шведская хроника. Москва: Наука, 2012, 419 с.
4. Сванидзе А. А. Викинги — люди саги: жизнь и нравы. Москва: Новое литературное обозрение, 2014, 800 с.

Оснач А. О.

Культурний розвиток Бургундії за часи короля Філіпа Доброго

Книга Елізабет Муді розповідає про той період пізнього середньовіччя (XIV–XV ст.), який Йохан Хейзінга образно назвав «осінню середньовіччя» [1], і про ту історичну область (Бургундія), в якій саме в цей час дух та форми суспільного буття ще були близькі до середньовічних.

Її герой — Філіп Добрий (1396–1467) — один з найвідоміших бургундських герцогів, представників молодшої гілки династії Валуа, син Жана Безстрашного, відважного хрестоносця, учасника битви при Нікополі (1396), онук Філіпа Хороброго, засновника бургундської династії, якому у 1363 році французький король Іоанн Добрий пожалував герцогство Бургундське. На портреті Рогіра ван дер Вейдена Філіп Добрий зображений сповненим внутрішньої гідності та честі, у чорній мантиї, прикрашеній золотим ланцюгом, до якого кріпиться знак Золотого Руна. Все життя бургундський герцог носив жалобу по своєму батькові Жану Безстрашному, віроломно

вбитому у 1419 р. арманьяками, і прагнув помститися за його смерть. Цим трагічним подіям була присвячена театральна вистава, яка часто розігрувалася при бургундському дворі — «Скарга Гектора»: в ній античні герої Гектор та Ахілл, які вже відійшли в потойбічний світ, згадують про свою суперечку, і Гектор, в якому безсумнівно вгадуються риси Жана Безстрашного, прощає своїх ворогів (опису цієї вистави присвячені перші сторінки книги Е. Муді) [3].

В епоху пізнього середньовіччя між Бургундією та Францією існували складні відносини, в основі яких була явна та прихована боротьба за владу, престиж та багатство. Бургундські герцоги, примноживши свої багатства та володіння (їм належали практично всі землі Нідерландів та Фландрії), справді були серйозними суперниками французьких королів. Свого апогею Бургундія досягла, мабуть, саме за Філіпа Доброго, «великого герцога Заходу» і «збирача» бургундських земель (тільки при ньому до Бургундії були приєднані герцогства Брабантське та Люксембург, маркграфство Антверпенське та інші північні території) [2, р. 253]. Свята, які влаштовувалися при його дворі, вражали сучасників своєю пишністю, а лицарські турніри перевершували пишністю найвитонченіші фантазії. І за всіма цими лицарськими забавами та прагненням до блиску стояли пошуки Бургундією своєї ідентичності та спосіб демонстрації її незалежного від Франції існування. Відроджуючи лицарські ідеали та ідею хрестового походу, бургундські герцоги хотіли заявити про свою самостійність, протиставивши себе Франції, де лицарська ідея, як і ідеали хрестового походу, у цей час вже хилилася до занепаду.

Культурна спадщина Філіпа Бургундського дуже велика. Е. Муді у вступі дає короткий огляд творів мистецтва, створених за часів його правління: мальовничі полотна, скульптури, шиті золотою венеціанською ниткою гобелени, ілюміновані рукописи, замовлені герцогом для своєї бібліотеки [3]. Саме цим середньовічним пам'ятникам — манускриптам, які нині зберігаються в бібліотеках Франції, Бельгії, Австрії, — і присвячена значна частина книги. Хоча медієвісти починаючи з ХІХ ст. вивчали бібліотеку Філіпа Доброго і неодноразово складали її каталоги, мало кому з них спадало на думку подивитися, як лицарські ідеї та плани хрестового походу Філіпа Доброго втілювалися в ілюстрованих історіях хрестових походів, що зберігалися в його бібліотеці.

Істотну частину книгосховища бургундського герцога становили історичні праці. На підвладних Філіпу Доброму нових північних територіях, нещодавно приєднаних до Бургундії, починаючи з раннього середньовіччя, процвітали різні історичні жанри — такі, як монастирські аннали, генеалогічні праці, що зв'язували знатні

хроніки. Філіп Добрий зовсім не випадково збирав праці з історії цих земель. Кожна з територій мала свої національні, соціальні та політичні особливості. Бургундія не мала єдиного минулого — воно було відтворене з історії земель, народи яких говорили різними мовами, мали різні державні, культурні та релігійні традиції, і тому написати історії цих регіонів було надзвичайно важливо з метою об'єднання держави. Філіп Добрий усвідомлював важливість цього завдання та прагнув створити історію своєї держави, відмінну від історії Франції.

У пошуках своєї ідентичності бургундські герцоги зверталися не лише до історичних, а й до літературних творів. Найбільш важливими для них були епос і лицарські романи XII–XIII ст., наприклад, епічні пісні про Жирара Руссільона, який боровся проти Карла Лисого, а пізніше став засновником абатства Везеле та родоначальником Бургундської династії. Перекладачами та переписувачами ці поетичні твори були скорочені та перероблені на прозу, щоб зробити тексти більш привабливими для читачів. Багато з цих творів були сімейними історіями, як, наприклад, епічний цикл про Лицаря Лебеда (містичного засновника роду Готфріда Бульйонського), спеціально перероблений для племінниці Філіпа Доброго Марії Клевської, яка вважала себе нащадком першого хрестоносця. Більшість історичних текстів розповідають про війни християн проти сарацин і свідчать про інтерес до хрестових походів. Переробляючи епічні пісні та романи, Жан Воклен, Давид Обер та багато інших письменників та перекладачів XV ст. насичували середньовічні твори бургундськими іменами та топонімами, заміняли античних героїв бургундськими аристократами (так, Олександр Великий перетворився на представника пікардійської знаті), щоб потішити знатним патронам і створити міфічне минуле їхніх предків [2, р. 253].

У зв'язку зі зростанням інтересу до хрестоносної епопеї самого Філіпа Доброго прагнули зобразити як спадкоємця великої традиції, зокрема розповісти про участь в експедиціях на Схід попередників герцога (особливо його діда Філіпа Хороброго, який організував хрестовий похід, та його батька Жана Безстрашного, який брав участь у битві при Нікополі і пережив турецький полон). Усі події, пов'язані з конфліктами християнства та ісламу, — від 1095 р. до 1453 р. — так чи інакше були відображені у бібліотеці «великого герцога Заходу». Як зазначає Е. Муді, до середини XV ст. бургундський герцог вважався ревним захисником ідеї хрестового походу, та й сам Великий Турка (османський султан) виділяв його серед європейських государів [3]. Насправді Філіп Добрий постійно намагався відгукнутися на заклики про допомогу християнського Сходу,

відправляючи туди своїх воїнів і передаючи кошти, будуючи кораблі та захищаючи лицарські ордени на Близькому Сході. Про його інтерес до ідеалів лицарства та хрестового походу найбільш красномовно свідчать замовлені ним у цей час книги про Святу Землю — від романтичних міфів про Лицаря Лебедя до практичних трактатів, присвячених опису Святої Землі — таких, наприклад, як «Книга секретів вірних Христа» венеціанського купця XIV ст. Марино Санудо або твір «Суцвіття історій Сходу», що належить перу вірменського історика Айтона [2, р. 254].

Бургундський герцог, який плекав надію організувати хрестовий похід з метою визволення Святої Землі, звичайно, не міг байдуже сприйняти падіння Константинополя під ударами армії Мехмеда II у травні 1453 р. Ця подія породила серію проектів Бургундського герцогства, головною метою яких було повернення християнами Святої Землі, адже нагальне політичне завдання того часу — відбити турків — розглядалося як частина більшої і священної мети — звільнення Єрусалима. Одним із таких проектів було проведене в Ліллі у лютому 1454 р. свято, яке зобов'язало лицарів ордена Золотого Руна, заснованого ще у 1430 р. з метою підтримки християнської віри, захищати Святу Церкву. Саме під час цього свята, що супроводжувалося екзотичними бенкетами та театральними виставами, герцог прийняв свою знамениту обітницю перемогти Великого Турка у лицарському поєдинку. Незважаючи на ці та багато інших символічних жестів герцога, задум організації хрестового походу був далекий від здійснення. Та й взагалі, на думку Е. Муді, уявлення Філіпа Доброго про хрестовий похід були наївними та романтичними [3]. Як не дивно, цей хитрий і розважливий правитель жив у світі політичних фантазій, а його аудиторія, що складалася з бургундських аристократів, була сприйнятлива не так до реалій, як до міфів про славу хрестоносців, про які розповідали книги, що заповнювали герцогську бібліотеку.

Наступний розділ книги розповідає про злощасні спроби Філіпа Доброго реалізувати прийняті ним на святі зобов'язання. Щиро бажаючи здійснити свій задум хрестового походу, бургундський герцог розвивав дипломатичні відносини з найвищими представниками світської та духовної влади Європи: у 1450-ті роки влаштовував урочисті зустрічі з імператором Фрідріхом III, у 1460-ті рр. вів переговори з Пієм II, який підтримував його плани і був, здається, найближчим до Бургундії папою [2, р. 254]. Придбані в цей час для бібліотеки герцога ілюміновані рукописи, як, наприклад, ілюстрований трактат бургундського паломника Бертрандона де ла Брок'єра (1432) та інші джерела свідчать про інтерес Філіпа Доброго до

славного лицарського минулого і його рішучість знайти Святу Землю. Однак, як показує Е. Муді, час великих хрестоносних експедицій уже минув, і, мабуть, тому мрія про хрестовий похід ніколи не була втілена в життя [3].

В останніх двох розділах Е. Муді розглядає два літературні заклики до хрестового походу — ілюміновані рукописи, замовлені Філіпом Добрим фламандським письменником та художником: «Єрусалимська хроніка» (1455) та «Хроніка Карла Великого» (1458–1460) [4, р. 87].

«Єрусалимська хроніка», що розповідає в основному про події Першого хрестового походу, була написана Жаном Моліне та звертала увагу читачів насамперед на участь у подіях вихідців з Бургундії. Серед перших хрестоносців на мініатюрах рукопису зображені реальні та міфічні предки Філіпа Доброго, починаючи з Жирара Руссільона. Ілюстрації прославляли військові перемоги графів Фландрії в Єрусалимі та Константинополі та висували предків бургундського герцога на перший план в історії хрестових походів. Примітно, що більшість хроніки присвячена опису подвигів Готфріда Бульйонського, за своїм походженням пов'язаного з територіями бургундських земель, а Філіп Добрий сприймається як його послідовник та наступник. Так, ще в середині XV ст. бургундці «привласнили» собі легендарного хрестоносця. У цьому сенсі здається цілком правомірним зроблене автором книги порівняння Бургундії з Бельгією середини XIX ст., коли фігура Готфріда Бульйонського знову викликала почуття національної гордості і він розглядався як людина, яка створила Бельгію.

Іншим літературним закликом бургундців до хрестового походу стала «Хроніка Карла Великого», написана Давидом Обером. Мета цього літературного твору та його іконографії полягала у тому, щоб зобразити Карла Великого як далекого предка бургундських герцогів та їх попередника у справі хрестових походів. Невипадково «Хроніка» містить пророцтво про якогось нащадка Каролінгів, який візьме на себе зобов'язання захистити Святу Церкву і виконати призначену йому місію — повалити владу сарацин у Європі. Постать Карла Великого виявляється надзвичайно важливою для осмислення бургундським герцогом ідеалів хрестового походу, про які, як мається на увазі в цьому творі, забули представники старшої гілки Валуа. Взагалі у цій хроніці, як і в низці інших історичних текстів, написаних у той час, читачам навіюється думка, що саме Філіп Добрий є прямим нащадком Карла Великого, на той час як французькі королі втратили свій зв'язок з Троєю (міф про троянське походження королівських домів був надзвичайно поширений у Європі) та лінією Карла Великого [4, р. 112–114].

Підіб'ємо підсумки насиченого дослідження Е. Муді. Насамперед читач приходять до розуміння того, яку важливу частину найбагатшої культурної спадщини Філіпа Доброго складала ілюмінована кодекси, зокрема ілюстровані історії хрестових походів. Якщо наприкінці XIV ст. центром виробництва цих розкішних манускриптів був Париж, то вже на початку XV ст. він поступається Бургундії. Як можна переконатися під час читання книги, бургундські герцоги-бібліофіли, насамперед Філіп Добрий, залучають ілюмінаторів, перекладачів, переписувачів із нещодавно приєднаних до Бургундії північних територій до амбітних літературних та мистецьких проєктів бургундського двору. Створені ними на замовлення герцога пам'ятники свідчать, що «великий герцог Заходу» був надзвичайно стурбований історичною та культурною ідентичністю Бургундії [3].

Виявляючи інтерес до локальних історичних та літературних традицій нових північних територій, заохочуючи розвиток бургундської літератури та мистецтва, Філіп Добрий підкреслював, що Бургундія має своїх героїв, свою культурну та політичну місію. Ідея хрестового походу, як виявлено у книзі, допомогла герцогам сконструювати бургундську ідентичність, відмінну від французької. Пожвавляючи інтерес до історії хрестоносного руху і вписуючи в цю лінію своїх попередників, бургундські герцоги претендували на те, щоб очолити хрестовий похід свого покоління, навіть якщо розрив між абстрактною ідеєю та політичною реальністю на той час став більш ніж очевидним. Так реальність, кажучи словами Й. Хейзинги, зрікається свого ідеалу, щоб повернутися у сферу літератури, гри та святкування [1]. У проведеному Е. Муді дослідженні показано, як, власне, це відбувалося.

1. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Москва: Иван Лимбах, 2013. 768 с.
2. Cruse M. E. J. Moodey. Illuminated Crusader Histories for Philip the Good of Burgundy. *Ars Nova: Studies in Late Medieval and Renaissance Northern Painting and Illumination* 12. Turnhout: Brepols, 2012. 312 p. *Renaissance Quarterly*. 2014. № 67(1). P. 253–254.
3. Moodey E. J. Illuminated Crusader Histories for Philip the Good of Burgundy. Turnhout: Brepols Publishers, 2012. 312 p.
4. Rhodes H. The duchy of Burgundy and the Crusades, 1095–1220. PhD Thesis. School of History Institute for Medieval Studies. 2018. 304 p.

Поетія ренга — феномен в історії японської літератури

Ступінь вивченості ренга значно поступається ступенем освоєння класичних танка та хайку. Число робіт про ренга порівняно невелике. Вони чітко поділяються на дві частини — публікація текстів (самі ренга та старі трактати про неї) та дескриптивно-ознайомчі публікації. До перших відносяться найперші роботи Ямада Йосіо в новий час, одного з найбільших філологів, чий батько був одним із останніх майстрів ренга за часів Мейдзі. Це публікації в журналі «Хайку кенкю» («Дослідження хайку») з 1935 по 1944 рр., текстів «Мінасе сангін», «Юнояма сангін», «Нанібіто» та ін. У 1936 р. Ямада Йосіо випустив першу збірку трактатів про ренга «Ренга хосики кое», яка містила трактат Соґи «Убігіну» та ін. У 1943 р., у п'ятому томі серії класичних японських текстів про літературу, Камбара Тайдзо надрукував низку старих текстів, зокрема Йосімото і Сінкея. Через десять років вийшло окреме видання трактатів та діалогів Есімото, які видав Окамі Масао. Текст центрального твору «Оан синсики» було дано з поправками та доповненнями Ітідзе Канера і Содзея, зробленими в 1452 р. і Сехаку. Незабаром вийшло досить повне зведення критичних текстів про ренга у двох томах під редакцією Ідзіті Тецуо та публікація п'яти центральних трактатів — «Сасаме-гото» Сінкея, «Адзума-мондо» Соґі, «Ренрі хісо» та «Цукуба-мондо» Есімото — під редакцією Кідо Сайдзо. З публікацій самих поетичних ланцюгів слід назвати коментоване видання Ідзіті Тецуо «Ренгасю».

Отже, метою даної публікації є ознайомлення з мистецтвом ренга як феноменом в історії японської літератури.

Ренга — це популярна форма японської поезії, яка являє собою пов'язаний вірш, написаний традиційно трьома поетами (хоча іноді більше). Хокка, пізніше відома як хайкай і попередниця хайку, була першою частиною ренга — написана одним поетом (Басьо є найвідомішим історичним автором хайкай [2]). Наступні строфи набули форми танка та чергувалися між двома різними поетами (іноді більше), але традиційно два поети рухалися вперед і назад.

Найдавніший запис віршів ренга міститься в «Кінью-сю», антології віршів, складеній приблизно в 1125 р. У стародавній Японії складання ренга було улюбленою справою поетів, аристократів і навіть широкої публіки. Фактично, уривки віршів хокку або хайкай видавали відомі літературні особистості того часу з конкретною метою заохочувати та надихати вірші ренга між окремими людьми. Ренга також стала популярним засобом листування між людьми на великій відстані. На початку ренга базувалася на легких темах. Однак у 15 столітті було помітне розмежування між ushin renga

(серйозна ренга) і *mushin renga* (комічна ренга) [3]. Поезія ренга була відома тим, що стала дуже довгою — багато історичних ренга містять принаймні 100 віршів.

Дональд Кін, автор «*The Comic Tradition of Renga*» писав: «Ренга (зв'язаний вірш) був найтиповішим літературним мистецтвом періоду Муроматі». Виходячи з традиції вака, яка досягла свого розквіту в період Хейан, вона також, здається, була частиною поштовху між популярними хайкай пізніших періодів.

Сам період Муроматі був періодом, коли високе і низьке змішувалися. Кін описує, як ренга одночасно була обмежена жорсткою естетикою придворної поезії і водночас давала вихід для більш вульгарних пристрастей. Кін стверджує: «Ренга майже з самого початку створювалася у двох різних настроях: як безтурботна, часто непристойна літературна гра та як художнє вираження того, що можна назвати множинним потоком свідомості. З точки зору кількості віршів, вірші мушін (неелегантного стилю), мабуть, значно перевищували ті, що належать до ушін (елегантного стилю), але тріумфи поезії ушін зазвичай записують так, ніби вони становлять усю історію ренга».

Ушін ренга дотримувалася різноманітних правил. Мушін, з іншого боку, був набагато вільнішим. Мушін ренга, за словами Кіна, привів безпосередньо до розвитку хайкай но ренга, або хайку.

У період Хейан ренга була розвагою знаті. Вони створювали ланцюжки, починаючи з маеку (передній куплет) і завершуючи цукеку (доданий куплет). В ідеалі другий куплет нагадував перший у манері, що демонструвала дотепність і ерудицію композитора. Кін стверджує виклик: «Чим складніша чи абсурдніша ситуація, описана в маеку („олень стоїть посеред моря“), тим більшим буде досягнення людини, яка зможе зрозуміти ціле, додавши майстерно пояснювальні два рядки („відзеркалення гори кидається на хвилі“))». У певному сенсі це більше схоже на розумові ігри, або навіть на тип «божевільного лібу» для заможних і освічених [1]. Кін зазначає, що в цих ранніх (і часто коротких) ренга маеку не має бути самостійним, а очікується, що воно буде завершено наступним цукеку.

Мінамото Тосійорі склав першу імперську антологію, яка містить розділ про ренга (очевидно, опублікована посмертно в 1127 р.). Тосійорі вважався майстром короткої ренга, і його концепції можуть зацікавити нас. Тосійорі наполягав на цілісності кожної «ланки» ренга. Коротка ренга могла починатися або з «основного вірша» (у трьох рядках), «допоміжного вірша» (у двох рядках), але в кожному вірші потрібно було повністю висловити сенс того, що має бути сказано. Погано залишати наступній людині завершувати думку.

Відповідно, кожен маеку або цуеку не повинен завершувати думку попереднього, а стояти окремо. Навіть пори року та сюжети змінюватимуться неодноразово, щоб зберегти їхню відмінність. Крім того, ренга Тосійорі була більш розумовою. «Коротка ренга Тосійорі зазвичай містила в центрі каламбур, споріднене слово (*engo*) або будь-який інший різновид словесної гри, часто комічної дії» [5]. Це був «сезон існування» композиції Тосійорі.

У 1159 р. Фудзівара Кійосуке стверджує, що для «ланцюга» (*кусарі*) ренга хокку (початковий вірш) має складатися не з 17 складів, а з 14 складів. Ланцюгова ренга — це та, що складається з більш ніж двох ланок, і хоча у нас є коментарі, лише два приклади, очевидно, збереглися з 12 століття. У цьому джерелі з 1165 р. описується ланцюгова ренга, де кожна ланка мала починатися з наступного символу *i-go-ha* (47 символів японської складової букви). До 13-го ст. ланцюгова ренга зросла настільки, що можна знайти 50 або 100 ланок [6]. Крім того, підкреслюється важливість *фушімоно* — це встановлені теми, які надають правила і структуру композиції. Спочатку це були парні теми, які мали згадуватися в кожному посиленні короткої ренга.

Фудзівара Тейка в Мейгецукі перелічив близько сорока різновидів *фушімоно*, таких як «риби та птахи», «речі, які плавають, і речі, які тонуть» тощо. Кін продовжує: «Важливість *фушімоно* очевидна з найдавніших збережених правил розташування ренга, перелічених у Якумо Мішо. Більшість із п'ятнадцяти статей стосуються *фушімоно*; решта пояснювала принцип *сарікіраї*, обмеження на повторення слів або тем у ланцюжковій ренга» [1].

На сеансах ренга учасники змагалися, щоб придумати найкраще цуеку для певного маеку. Їх оцінювали за правилами композиції, і часто робили ставки на те, хто виграє. У 15 ст. правила стали настільки складними, що справжні композитори не мали змоги відстежувати їх усі, тому був найнятий суддя (шухіцу). Якщо він не відповідав належній естетичності, його повертали на виправлення [4]. Незважаючи на те, що правила підняли рівень ренга в цілому, легко зрозуміти, як поєдинок серйозного ушін ренга міг поступитися місцем, після випивки та втоми, стилю *мушін*, який не був таким суворим щодо правил.

З перших днів періоду Муроматі ремісники користувалися великою повагою. Простолюдини з мистецьким талантом могли прийняти релігійні обітничі та приєднатися до свити володаря куге чи буке. Таким чином, ви бачите таких людей, як *Zeami*, *Sogō* та *Socho*. Завдяки своїм навчанням і таланту вони можуть вийти за межі свого скромного походження та спілкуватися з елітою Кіото та провінцій.

Йосімото також був толерантним до звичайної мови: «Це правда, що загалом мова ренга повинна бути обмежена лексикою послідовних

імперських антологій вака, але в ренга немає заперечень проти використання неологізмів або навіть вульгарних слів... Це близькість у відповідності між одним віршем і наступним, що визначає досконалість ренга, і тому це не обов'язково здається недоліком, навіть якщо мова дещо потворна» [6]. Крім того, ренга не застрягли в минулому, а очікується, що вони стануть речами сьогодення. Кін стверджує: «Навіть у найвищому стані ренга не втратить відтінку земності» [1].

За словами Йосімото, існує 15 способів зв'язування віршів ренга. Кін повідомляє, що деякі з них включають «пряме продовження думки попереднього вірша, зв'язок, встановлений грою слів та іншими словесними елементами, і зв'язок, який вловлює слабкі асоціації, відкинуті попереднім віршем». Крім того, незважаючи на те, що створювати дистанційні зв'язки між віршами вважалося вправним, також був необхідний баланс загального твору.

Йосімото написав *Tsukuba mondo* в 1372 р., де він представив свої найповніші твердження про ренга, подані у формі запитань і відповідей. Деякі з них прямолінійно стосуються хокку, вакіку (другий куплет), або навіть кількість людей, яких слід включити в одну сесію. У ньому він також пов'язує важливість розуміння ренга для цілей управління країною або просвітництва.

«Вірші ренга, які я нещодавно почув у сільських районах, не мають жодних ознак дисциплінованого, свідомого мистецтва. Поети, здається, перебувають у стані цілковитої плутанини. Справді, відтоді, як таких аматорів стало так багато, мистецтво складати благододні твори, глибоко переживана поезія, здається, прийшла до кінця. Ренга стала не чим іншим, як балакучою, і всяка розумова дисципліна зникла безслідно. Ось чому, коли хтось йде дорогами чи ринками, його вуха атакують звуки композицій із тисяч або десяти тисяч віршів, і навіть ті рідкісні люди, які дійсно знайомі з мистецтвом, використовують його виключно як засіб заробітку. Наші часи, здавалося б, відповідають епосі оглушення й остаточного занепаду мистецтва», — писав Дональд Кін.

Підеумовуючи роботу, ми можемо зробити наступні висновки. Ренга — це традиційна форма поезії, а каміноку (перша частина вірша) і сімоноку (остання частина вірша) пов'язані між собою кількома людьми. Існують правила зв'язування віршів, і багато форм, наприклад, касен (вища поезія) і хякугін (тип ренга), структуровані відповідно до кількості фраз. Найдавнішу форму ренга можна побачити в «Хатідайшу» (перші вісім збірок вака, зібраних імператорським наказом) як форму танренга (31-складовий вірш, у якому перша й остання частини створені різними авторами). Ренга не розповідає історії в звичайному розумінні. Вони поєднують думки та образи, пропонуючи загальну картину, тему, ідею чи емоцію.

Значною частиною задоволення від ренга є несподіванка, творчі стрибки та дотичні, які досліджуються на цьому шляху. Ренга, однак, використовують певний шаблон. Традиційно назва *Kasen renga* походить від початкового посилення, хокку. Перші 6 віршів служать вступом, середня частина пропонує варіації на теми та інші сюрпризи, а останні 6 утворюють більш тісно пов'язаний набір образів для завершення. Класична ренга містить більше вказівок, ніж ми можемо обґрунтовано розглянути тут, але ми повинні згадати, що традиційно місяць згадується в посиленнях 5, 14 і 29 касен-ренга, а квіти — у посиленнях 17 і 34. Інші вказівки включають використання слів, що описують пору року, уникнення певних тем і обмеження на використання певних слів. Слово комаха, за одним правилом, має вживатися лише один раз на сто віршів. Хоча кожне посилення має встановлювати зв'язок із посиленням, що передує йому, воно не має посилатися на посилення, що передують ще до цього. Таким чином, зображення або об'єкти рідко повторюються, окрім необхідних посилень на місяць і квіти. Ці зображення, однак, служать для додання згуртованості цілому. Кожне посилення в ренга (крім першого й останнього) справді слід читати двічі: один раз із посиленням, що передує, і один раз із посиленням, що йде за ним. Таким чином, кожне посилення є частиною двох невеликих віршів і може мати різні значення чи сприйняття в кожному.

Ренга — це, перш за все, соціальна діяльність, як і багато форм японської літератури та мистецтва, і як така найчастіше пишеться двома чи більше співавторами. Є, однак, сольна ренга, повністю створена однією людиною. Така ренга, як правило, пов'язана більш логічно, більш послідовно, і тому іноді більше нагадує історію. Оскільки це зазвичай не є метою ренга, краще мати принаймні одного партнера, щоб заохотити різноманітність. Перед початком співавтори традиційно встановлюють правила для конкретної ренга. Вони можуть обумовлювати теми, тематику, типи посилень, довжину завершеної ренга тощо. Деякі ренга повністю складаються з дворядкових посилень, деякі дозволяють посилення лише в 1 рядок, але це рідше.

Західні письменники (добре це чи погано) дозволяють собі більше свободи, ніж надають класики, хоча навіть традиційна ренга іноді відрізнялася від норми. Західна ренга все ще розвивається, тому відмінності можуть збільшитися.

1. Japan in the Muromachi Age / Edited by John Whitney Hall, Takeshi Toyoda, Paul Varley. NY: Cornell East Asia Series, 2010. 109 p.
2. Matsumura Yoshiko. Renga-no shōtaiseki [Invitation to the renga genre]. T.: Yamato Izumi syōbō, 2001. 164 p.

3. Rengaronshū [Collections of treatises on composing renga] / Edited by Okuda Isaaka, Omote Akira, Harikiri Minoru, Fukumoto Ithiro. In the series: Nihon koten bungaku zenshu [The Complete Collection of Classic Japanese Literature]. Vol. 88. Vol.: Syo: Gakukan, 2001. 670 p.
4. Rengasyu [Renga Anthologies]. In the series: Nihon koten bungaku taikei [The complete series of books of classical Japanese literature] / Edited by Ichiji Tetsuo. Vol. 35. Vol.: Ivanami Seten, 1969. 413 p.
5. Renga shinsyuki tsuika narabi no Shinsyky kin'an-to [New vault of addition rules from New rules] / Edited by Yamada Esio, Hosika Siti. T.: Ivanami Seten, 1936. 109 p.
6. Tetsuo Ichiji. Rengaronshū [Collection of treaties on renga]. Vol. 1–2, T.: Iwanami Seten, 1953. 167 p.

Цивілізаційні проблеми нової та новітньої історії

Загарія О. В.

Дипломатичні зв'язки Б. Хмельницького з Московським царством. Сучасна історіографія проблеми

Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, що почалася взимку 1648 року, призвела до появи на геополітичній карті Європи нового суб'єкта міжнародної політики — Української козацької держави (Війська Запорозького), що раніше розцінювався як об'єкт. Складні умови ведення війни, забезпечення безпеки тилу та формування антипольської коаліції потребували мобілізації та активної зовнішньополітичної діяльності уряду Хмельницького та налагодження стійких дипломатичних зв'язків. Одним із напрямків дипломатичної роботи стало Московське царство.

Московський вектор зовнішньої політики Хмельницького є одним із найбільш дискусійних питань серед науковців. З початку ХХ ст. українська історіографія остаточно відходить від імперських, а пізніше і радянських тез про «возз'єднання братніх народів», натомість науковці вписують московський вектор політики гетьмана в контекст широкого поля зовнішньополітичної діяльності Хмельницького.

Так, В. Степанков підкреслює, що лист, написаний Богданом Хмельницьким до царя Олексія Михайловича 8 червня 1648 року, не можна розглядати як прохання для возз'єднання, оскільки в ньому йшлося про військову допомогу: «Зичимо его царскому величеству того, штоби он, — теперь час маєт, — на ляхи ішол воєвати, азали би дал бог, штоби он ляхом и нам паном і царем бил...» [10, с. 119].

В. Сергійчук у своїй праці «Іменем війська Запорозького» також неодноразово апелював до твердження про військову підтримку царським військом козаків у боротьбі проти Речі Посполитої [9, с. 154]. Як виняток, автор все ж використовує термін «возз'єднання» під час опису зустрічі російського посла Івана Фоміна з козацькою старшиною у Суботіві 17–19 серпня 1653 р. [9, с. 211]. Та варто відзначити, що автор не використовує даний термін, характеризуючи Переяславську раду.

Сучасний український історик В. Брехуненко ґрунтовно дослідив значний масив джерел, які стосуються періоду Визвольної війни

українського народу середини XVII ст. і зробив висновок про суб'єктивний характер прохання Б. Хмельницького до царя взяти Військо Запорозьке «під високу царську руку». Науковець підкреслює, що дане твердження використовується лише у російських документах та відсутнє в документах Чигирин. Він вважає, що московська політика гетьмана окреслювалася тимчасовим підданством та потребою у військовій допомозі у війні проти Речі Посполитої [1, с. 338–339]. У своїй монографії «Українська держава доби Богдана Хмельницького» автор розкриває межі дозволеного зближення Козацької держави з Московією: «як здавна предки наші з Війська Запорозького царю його милість доброчинність чинили». Зазначений фрагмент листа гетьмана до севрського воєводи показує, що плани гетьмана щодо козацько-московських відносин окреслюються виключно епізодичною військовою службою [2, с. 50].

Конфесійний чинник московської політики охарактеризував у своїй праці «Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні» С. Плохій. Він підкреслює той факт, що Хмельницький у своїх листах часто апелює до спільної релігії. Опираючись на ідею релігійної солідарності, Б. Хмельницький намагався втягнути Москву у війну з Річчю Посполитою на боці козаків [7, с. 388–389].

Питання Переяславської ради та Березневих статей висвітлюються у працях В. Головенка та В. Матвієнка «Дипломатична історія України», Т. Чухліб «Козаки і монархи» [3, 13]. Автори праці «Дипломатична історія України» дають коротку характеристику подіям, що передували Переяславській раді та майстерне використання гетьманом «турецької карти» задля отримання протекторату Москви та прискорення надання останньою військової допомоги у боротьбі з Річчю Посполитою [3, с. 174–175]. Аналізуючи Переяславську угоду, автори підкреслюють — «Переяславсько-Московська угода 1654 року передбачала встановлення номінально васальної залежності, а за змістом — створення конфедерації Війська Запорозького та Московського царства» [3, с. 177]. Т. Чухліб акцентує увагу на номінальному значенні для гетьмана угод з Москвою. Підтвердженням даного факту є відсутність оголошення угоди та ратифікації Генеральною радою. Ще одним фактом, що підтверджує номінальність угод з Москвою, є продовження дипломатичних зав'язків з Османською імперією та Кримським ханством, що відповідно до угод заборонялося, а головне з намагань гетьмана — отримати протекторат Швеції [13, с. 78].

Сучасна російська історіографія, попри ґрунтовні дослідження як українських, так і польських вчених, у більшості своїй залишається на позиціях «возз'єднання», як головної ідеї Визвольної війни

українського народу. Разом з тим варто відзначити позитивні зміни щодо тверджень, які побутували в радянській історіографії про ідеї «возз'єднання» українського та російського народів, які на думку радянських вчених зародилися ще у перший рік Визвольної війни. Так, Л. Заборовський відзначав, аналізуючи, згадані вище листи як спроби гетьмана створити сприятливі зовнішньополітичні умови для ведення війни та залучитися підтримкою Москви [5, с. 198–199]. Г. Санін, Б. Флоря у своїх працях ставлять акцент на пропозицію Хмельницького царю щодо його кандидатури на польський трон [8, с. 46; 12, с. 336].

Висвітлення зовнішньої політики уряду Хмельницького в сучасній російській історіографії здебільшого проводиться з дотриманням імперської історичної моделі. Тобто дипломатичні зусилля гетьмана в 1648–1654 рр. подаються поодинокі і підводяться до того, ніби «возз'єднання» України з Московією було неминуче та закономірне, а з 1654 року — виключно в контексті Московської зовнішньої політики. Цієї моделі дотримувалися Л. Заборовський, Г. Санін та Б. Флоря [5; 8; 12].

Т. Таїрова-Яковлева у своїх працях підкреслює, що переговори 1649 року не можуть підтверджувати однозначність промосковського вибору Б. Хмельницького. Вона підкреслювала, що завдання Б. Хмельницького полягало в пошуку союзерена, васальна залежність від якого була б номінальною, а автономія Козацької держави — максимальною [11, с. 75].

Московський напрям зовнішньої політики гетьмана Хмельницького не міг не зацікавити польських дослідників, які розглядають його в контексті наслідків для Речі Посполитої. Загалом сучасна польська історіографія цілком солідарна у висновках щодо промосковської політики гетьмана з українською історіографією та поглядами Т. Таїрової-Яковлевої.

Серед представників польської історіографії варто відмітити науковців П. Кролля, Я. Качмарчика, Х. Літвіна, М. Франца. Зокрема, П. Кроль відкидав загально прийнятий в радянській історіографії факт козацько-московських контактів, як намагань гетьмана домогтися підпорядкування цареві [14]. Московську політику він трактує як спосіб уберегти Козацьку державу від агресивних дій Речі Посполитої та татар. Користуючись суперечностями між ними, гетьман намагався створити антипольську коаліцію. Автор акцентував увагу на ідеї створення незалежної держави після перемоги над Річчю Посполитою. Прийняття протекторату Московії він розцінює як дипломатичний маневр з боку Б. Хмельницького [15].

Я. Качмарчик підкреслював, що Москва цікавила Б. Хмельницького виключно в якості інструмента для досягнення своїх цілей.

Підтверджує він це посиленням дипломатичних контактів у час серйозних загроз, а у період «затишшя» Хмельницький вдавався до умілого дипломатичного лавірування [6, с. 121, 268].

Отже, питання московського напрямку зовнішньої політики гетьмана Б. Хмельницького під час Визвольної війни знайшло своє чільне місце в сучасній історіографії. Варто відмітити позитивні зміни в оцінках та висвітленні даного питання. Відхід від стереотипів української та польської історіографії дають можливість нового погляду на головні аспекти тих подій. Сучасні російські історики, попри певні зрушення, в переважній більшості розцінюють дипломатичну політику Б. Хмельницького стосовно Москви як закономірний процес возз'єднання України з Росією, традиційно залишаючись на проімперських позиціях.

1. Брехуненко В. Під «високу царську руку» чи під номінальну зверхність царя: ще раз ad fontes. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2005. Випуск 5. С. 335–358.
2. Брехуненко В. Українська держава доби Богдана Хмельницького. Київ: Український інститут національної пам'яті, 2009. 64 с.
3. Головенко В., Матвієнко В. Дипломатична історія України. Київ: Ніка-Центр, 2018. 420 с.
4. Горобець В. Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року. *Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Відп. секретар Я. Федорук*. Київ: «СМОЛОСКИП», 2003. С. 747–763.
5. Заборовский Л. В. Порты, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648–1654 гг. *Османская империя и страны Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Часть 1. Главные тенденции политических взаимоотношений / Отв. редактор Г. Литаврин*. Москва, 1998. С. 190–225.
6. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996. 328 с.
7. Плохій С. Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 2005. 494 с.
8. Рогожин Н. М., Санин Г. А. Россия и Украина в XVI–XVIII вв. *История и историки. Историографический вестник*. 2004. Москва: Наука, 2005. С. 332–342.
9. Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. Київ: Україна, 1991. 312 с.
10. Степанков В. Богдан Хмельницький і проблема державності України. *Український історичний журнал*. 1991. № 9. С. 115–126; № 11. С. 127–139.
11. Таирова-Яковлева Т. Г. Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве. Москва: Издательство Центрполиграф, 2011. 470 с.

12. Флоря Б. Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х гг. XVII века и на начальном этапе Народноосвободительной войны. *Славяноведение*. 2002. № 2. С. 80–101.
13. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. 3-те вид., випр. і доповн. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 616 с.
14. Kroll P. Rada perejasławska w 1654 roku. *Mówią wieki*. 2008. № 9. S. 44–46.
15. Kroll P. Instrukcja na rozmowy z Kozakami uchwalona na konwokacji warszawskiej 1658 roku. *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków międzynarodowych ze Stolicą Apostolską i Ukrainą* / Pod red. M. Drozdowskitgo, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak. Białystok: Instytut badań nad dziedzictwem kulturowym Europy, 2012. S. 263–290.

Голіченко О. В.

Щоденники Семюеля Піпса як історичне джерело

Щоденники англійця Семюеля Піпса, які він вів майже десять років, — помітна віха в історії культури. Вони надають досліднику унікальну можливість вивчати просторові та повсякденні практики XVII століття, складати уявлення про різні аспекти культури та життя [3, с. 544]. На думку перекладача, укладача і коментатора щоденника Олександра Ліверганта, його «щоденники залишилися в історії літератури явищем не менш значним, чим щоденники братів Гонкурів, Зінаїди Гиппіус, Сомерсета Моєма або Ганни Франк» [2, с. 5].

Семюель Піпс — крупний чиновник Адміралтейства, був очевидцем англійської революції XVII століття, Реставрації, воєн з Голландією, сучасником Кромвеля, Карла I, страченого за тиранію, Карла II, за гульню і багаточисельних коханок прозваного «веселим монархом». Але секрет його літературного успіху не в цьому, а в рідкій чарівливості, гостроті погляду, в темпераменті і розумі. Читаючи щоденник Піпса, якось забуваєш, що це унікальне історичне джерело — читання такого роду зазвичай буває серйозним і ваговитим. Піпс, що писав про речі цілком серйозні, а місцями навіть і трагічні, читається на одному диханні.

Син лондонського кравця, Семюель Піпс закінчив столичну школу Святого Павла, а потім коледж Магдалини в Кембріджі. У 1655 він одружився на п'ятнадцятирічній Елізабет Сен-Мішель, дочці французького біженця-гугенота, який бідував в Англії. Сім'я починала життя в бідності. Піпс вступив на службу в будинок свого далекого родича, впливового військового і політика сера Едварда Монтегю (згодом графа Сендвічського), якому багато в чому зобов'язаний

подальшою кар'єрою. На самому початку правління Карла II Піпс був в 1660 році призначений чиновником королівського флоту, з 1665 він — головний інспектор Продовольчої служби, з 1672 — секретар Адміралтейства, з 1665 — член Королівського наукового суспільства (у 1684–1686 — його президент).

Піпс був вибраний до британського Парламенту, в 1679 переобраний, але по звинуваченню в співучасті в змові, точніше — по наговору ворогів і заздрісників, звільнений і на декілька місяців кинутий в лондонський Тауер. У 1683 він був посланий з місією в Танжер, з 1684 — секретар короля по військово-морських справах, активно сприяв створенню в імперії сучасного флоту при Карлі II, а з 1685 — при Якові II Стюарті. У 1689, після усунення від влади і втечі з країни короля Якова і сходження на престол Вільгельма Оранського, Піпс програв на парламентських виборах, був вимушений піти з високого поста. За підозрою в якобітських симпатіях піддався короткочасним ув'язненням в 1689 і 1690. Відійшов від публічного життя, а в 1700 році покинув Лондон, віддалившись в свій маєток, де через декілька років і помер.

Піпс дружив з Ісаком Ньютоном і Робертом Бойлем, Джоном Драйденом і Крістофером Реном. Він музичив, балувався живописом, складав вірші. Але його головною книгою став «Щоденник», який він вів в 1660–1669 і в якому з властивою йому сумлінністю відтворив як загальні катастрофи (Велику Лондонську чуму – 1665 і знамениту Лондонську пожежу – 1666), битви між народами (Другу англо-голландську війну 1665–1667), політичні колізії і придворні чвари, а також подробиці власного побуту, столу, любовних зв'язків. Піпс перестав вести записи із-за проблем із зором, а диктувати їх сторонній особі не хотів. Його щоденник — по політичних і сімейних міркуваннях — був зашифрований за системою Томаса Шелтона і зберігався незайманим в бібліотеці коледжу Магдаліни до початку ХІХ ст., коли був розшифрований текстологом Джоном Смітом. Вперше він був виданий у 1825 році [1, с. 48].

«Щоденник» неодноразово перевидавався як в повному, так і скороченому вигляді («Великий» і «Малий Піпс»), перекладався на багато мов. Він став незамінним історичним джерелом і цікавим матеріалом для читання на дозвіллі, яке так любив сам його автор, що був, серед іншого, крупним бібліофілом (його бібліотека також відійшла коледжу Магдаліни). Захопливість щоденника високо оцінив в своєму есе Роберт Люїс Стівенсон, що добре знався на захопливості.

Особисте життя Піпса, його стосунки з дружиною і пригоди на стороні, які в жвавих подробицях також відбиті в «Щоденнику», стали в ХХ ст. матеріалом для декількох романів, написаних як з погляду

голови сім'ї, так і з позицій його молодого дружини [3, с. 546]. У 2003 по британському телебаченню був показаний багатосерійний фільм «Приватне життя Семюела Піпса».

Витримки з багатотомного твору розбиті на розділи: «Історія», «Побут і вдачі», «Людина». Маленькі главки усередині розділів одна іншої кращі — «Пожежа», «Чума», «При дворі», «Забобони», «Будинок і сусіди», «Гуляння», «Діла сімейні» і так далі. Що цікавіше, визначити неможливо. Описи морських битв, придворні інтриги, сцени чуми і знаменитої лондонської пожежі, державні справи, страсти «царевбивць», що судили Карла I. У кожному епізоді — буквально розсипи скарбів. Десь це може бути цікава деталь, десь — рідкий по витонченості оборот, несподіване спостереження, гостра думка [4].

Скажімо, коли Піпс споглядає єпископів в пишному одянні, він помічає, що «люди в більшості своїй втупилися на них так, немов це були якісь невідомі істоти; мало у кого в очах читалися любов і шанування». Його спостереження про проповідників теж неупереджені — один «ніс дурницю, та ще на поганій латині», інший говорить пихато і влєсливо, а ось церква в Грінвічі всім хороша — «хороша проповідь, відмінна церква і велика кількість красивих жінок» [2, с. 35–36].

Чума 1665 року по своїх масштабах поступається лише «чорній смерті», що охопила в 1348–1349 роках всю Європу. Епідемія почалася в кінці весни в Вестмінстері, досягла свого піку в липні-серпні, взимку 1665–1666-го пішла на спад, проте весною 1666 року спалахнула з новою силою в південно-східних районах країни. У Лондоні розповсюдження хвороби фіксувалося щотижневими зведеннями смертності; всього ж від чуми загинуло близько чверті населення міста. Королівський двір рятувався від епідемії в Оксфорді, Морське відомство — в Грінвічі. Піпс же разом з дружиною перебрався в лондонське передмістя Вулідж, проте постійно навідувався у справах в столицю [2, с. 45–58].

У пожежі 1666 року, в якій, як вважається, вигоріло мало не дві третини Лондона, багато людей, не лише Піпс, угледіли «руку папістів». Пожежа бушувала чотири дні і чотири ночі, згорів практично весь Ситі, одних церков знищено було близько п'ятдесяти, у тому числі і собор Святого Павла. Загинув і будинок в Сейлсбері-корт, недалеко від Фліт-стріт, де народився Піпс. А ось як описує лондонську пожежу Джон Евелін: «Спалах був настільки всеосяжним, народ настільки приголомшений, що із самого початку — вже не знаю, чи впавши у відчай або підкорившись долі, — ніхто не ворухнувся, щоб загасити полум'я, а тому навколо тільки і чулися крики про допомогу та нарікання; люди кидалися по вулицях, точно схиблені, не намагаючись рятувати навіть свої власні пожитки, — настільки велике було заціпеніння, що оволоділо ними» [2, с. 57–63].

Життєлюбність Піпса особливо розповсюджувалася на прекрасну половину людства, його багаточисельні зради затьмарювали сімейне життя. Інколи в спокутування дружині купувався мереживний комір («Дуже радий, що обійдеться він мені не дорожче, хоча про себе подумав, що і це вже не так мало») [2, с. 75], але частіше на дружині сипалися докори в марнотратстві і легковажності.

Увага Піпса до побутових деталей робить щоденник ще більш захоплюючим. Під час чуми він красується в кольоровому шовковому камзолі і новому завитому парику, в розпал лондонської пожежі зариває в землю пармезанський сир, папери і вино — і картинка оживає. Інколи, втім, Піпс висловлюється складом майже епічним: «вони гналися за нами велику частку суботи і весь вчорашній день, ми ж ганебно бігли» [2, с. 87].

Головне, що приголомшує в щоденнику, — наскільки незмінна людська природа. Про те, що він написаний три століття тому, нагадує лише старомодна витонченість стилю. У решті Піпс же як дві краплі води схожий на людей ХХІ століття — в тому сенсі, що він не кращий і не гірший за нас. Він так само ходить на службу, і так же відпочиває — гуляння, розваги і насолода. Збирає бібліотеку, грає в карти, волочить за жінками, мріє стати лицарем, проробляє «в стіні кабінету отвору, щоб бачити, що робиться в спільному залі, не заходячи туди» [2, с. 115], одягається по моді, відчуває себе джентльменом і б'є дружину і прислугу.

Чого стоїть, наприклад, такий пасаж з приводу забутого в кареті згортка з одягом дружини: «Треба визнати, що стежити за згортком було доручено мені, — та все ж в тому, що я не забрав його з карети, винна вона» [2, с. 45]. Або ще один: «Встав, і, вперше за тиждень, поголився; Боже, ще вчора я був потворний як смерть, сьогодні ж немає мене красивіше» [2, с. 55]. Важко сказати, чим більше підкуповує Піпс — дійшністю документаліста або своєю життєлюбністю, але поступово до нього починаєш відчувати симпатію, що загрожує перерости в прихильність.

1. Павлова Т. А. Англия Шекспира и Англия Кромвеля. *Новая и новейшая история*. 1979. № 1. С. 45–72.
2. Пипс С. Домой, ужинать и в постель. Из дневника: Перевод с английского А. Ливерганта. Москва: Текст, 2001. 346 с.
3. Стогова А. В. Городское пространство повседневного общения в Лондоне XVII столетия. *Historia Provinciae — Журнал региональной истории*. 2019. Т. 3. № 2. С. 542–589.
4. Pepys S. *The Diary of Samuel Pepys*. Vol. 1–11. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 2000. 502 p.

Долина річки Кучурган від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Опис долини в працях де-Волана

Територія долини річки Кучурган — це місце з цікавою історією. Згадка про «Кучурган» має досить давнє датування. На карті Польщі та Угорщини 1544 року Себастьяна Мюнстера міститься позначка «Kutzurhan» як назва річки. Окрім того на цій річці розташовано однойменне річчє село, що засноване наприкінці XVIII ст. Село Кучурган мало деякий час назву Страсбург — бо з 1808 по 1945 рік тут жили німецькі колоністи.

До XVIII ст. Курчаган річка мала назву Сарису. Існує декілька версій пояснення назви «Кучурган».

1. Дослівно: «Річка, що пересихає». Назву виводять від татарського «kuḡu» — сухий і «ṣukṣuḡ» — рів, ложе річки. Це тлумачення не є прийнятним з фонетичної точки зору.
2. Кучурган — «великий піщаний горб», кучурганський — «той, що складається з кількох піщаних горбів». Назва походить від українського апелятиву.
3. «Висока могила» — утворився внаслідок контамінації, тобто взаємодії слів кучугура і курган: слова kurhan, пов'язаного з тюркським «kuḡ» — спорудити, укріпити.
4. «Переміщати, переселяти» — назва тюркського походження, виникла за допомогою суфікса -ган (-gan) на позначення предметної ознаки, вираженої твірним göçür-, көчур-. Первинно вона стосувалась урочища, в якому протікає річка і могли зупинятися османські поселенці, тому важко визначити напевно, чим конкретно мотивований топонім: проточним характером води, що переміщається, рухається, чи місцем, де відбувалось переселення кочівників [4, 5].

Кучурган — річка у Великомихайлівському, Котовському, Роздільнянському і Фрунзівському районах Одеської області, впадає у Кучурганський лиман. Довжина 119 км, водозбірний басейн 2090 км². Бере початок на східній околиці с. Бочманівка Котовського району. Долина у верхів'ї V-подібна, нижче — трапецієподібна; ширина до 2,5 км, глибина до 140 м. Заплава двостороння, ширина 0,1–0,4 км. Річище помірно звивисте, завширшки від 5 до 46 м, на окремих ділянках утворює плеса. Похил річки 1,6 м/км. Живлення снігове і дощове. Льодостав триває від початку грудня до початку лютого. Влітку пересихає. Вода гідрокарбонатно-сульфатна. Мінералізація 2,0–2,7 г/л. Стік зарегульований ставками. Воду використовують для господарських і побутових потреб [5].

Освоєння людиною території сучасного Роздільнянського району починається у період пізнього палеоліту (40–10 тис. років назад).

Археологічні пам'ятки цього періоду розташовані в басейні річки Свиної (палеолітична стоянка Карпове біля с. Єреміївка та місцезнаходження Будячки біля с. Будячки Виноградарської с/р), а також в долині річки Кучурган: місцезнаходження біля села Кучурган, Новокрасне (Степанівської с/р), Маркове.

Період мезоліту (8–6 тис. до н. е.) представлений в долині р. Кучурган пам'ятками Гребениківської археологічної культури. І хоча досліджені пам'ятки розташовані в межах Великомихайлівського району, велика кількість геометричних мікролітів, що трапляються біля с. Плавневе (Марківська с/р), а також поодинокі знахідки в межах Кучурганської долини на сьогодні дають підстави включити Роздільнянський район в ареал розселення пізньомезолітичних племен Гребениківської археологічної культури. Велика кількість кремінних знарядь а також відщепів (відходів виробництва) є свідченням того, що біля с. Плавневе також була розташована довготривала стоянка мезолітичних мисливців. Також як і на стоянках Гіржове та Гребеники, біля с. Плавневе часто трапляються фрагменти кераміки типової для періоду неолітичної (Буго-Дністровської) та енеолітичної (пізньотрипільської) культури. Це є свідченням того, що починаючи з пізнього палеоліту Роздільнянщина постійно входить до сфери життєдіяльності давньої людини [1, с. 183].

Найбільших масштабів залюднення території Роздільнянського району набуває у період бронзи. У середині III тисячоліття до н. е. на територію Одеської області зі сходу просувались скотарські племена ямної культури. Саме ці племена залишили численні кургани у нашій місцевості. Тільки в межах Кучурганської долини від села Глибокий Яр Великомихайлівського району до смт Лиманське їх нараховується більше двохсот. Розміри курганів різні, від 0,5 м до 8 метрів висотою і до 6 м у діаметрі. Не дивлячись на порівняно невелику висоту, за рахунок розташування на природних пагорбах та схилах, деякі кургани височіють над долиною на десятки метрів, а територія, яка проглядається з їх вершин, сягає декількох кілометрів [6, с. 2].

У 80-ті роки ХХ ст. при будівництві тваринницької ферми на північній околиці с. Лучинське (Гаєвська с/р) було знайдено антропоморфну стелу — з великою долею ймовірності археологічну пам'ятку ямної культури. До 2001 року стела знаходилась на території приватної садиби одного з жителів с. Яковлівки, а в 2002 році була встановлена на подвір'ї Яковлівської школи. Стела заввишки 2 м виготовлена з білого вапняку. Чітко проглядається обличчя й погруддя. Нижня частина не оброблена. На лицевій стороні є чашоподібне заглиблення діаметром 10 см. Такі заглиблення використовувалися для жертвоприношення рідиною. Цілком можливо, що ямні племена встановили стелу вертикально на кургані, а їх наступники,

представники катакомбної культури, використали стелу як надгробне перекриття, зробивши заглиблення [1, с. 185].

У пізній період бронзового віку (XIV–IX ст. до н. е.) значну роль у господарстві Північного Причорномор'я починає відігравати землеробство, що зумовлює осілий спосіб життя племен сабатинівської культури. В межах Роздільнянського району зафіксовані наступні поселення періоду пізньої бронзи:

- с. Ангелінівка — 2 поселення;
- с. Богнатово — поселення;
- с. Будячки — поселення;
- с. Болгарка — 2 поселення;
- с. Гаївка — 2 поселення;
- с. Маркове — 2 поселення;
- с. Новодмитрівка — поселення;
- с. Розалівка — поселення;
- с. Степанівка — поселення.

Знайдені зразки типової для пізньої бронзи кераміки дозволяють доповнити цей список селами Лучинське та Яковлівка. Біля с. Бецилове у 1934 році був знайдений скарб бронзових виробів 13–12 ст. до н. е. Пам'ятки перших століть нашої ери в межах Роздільнянщини знайдені біля села Гаївка — поселення Гаївка і Гаївка—Болгарка (2-шарові), с. Єлизаветівка — поселення Єлизаветівка I і II, с. Маркове — поселення Маркове I, с. Новодмитрівка. Типові знахідки кераміки черняхівської культури виявлені в межах с. Лучинське і с. Розалівка. До окремих знахідок в межах району можемо віднести римську монету Каракали з с. Понятівка та селевкидську монету з м. Роздільна [7, с. 153].

З перших століть нашої ери степова зона опиняється у сфері життєдіяльності кочових племен, які наче хвилі накочуються одне за одним на Північне Причорномор'я. Поодинокі знахідки періоду середньовіччя не дають можливості створити цілісну картину історії Роздільнянщини цього періоду. Відомо про розкопки курганів кочовиків біля смт Лиманське та є свідчення І. В. Фабриціус про те, що біля с. Ангелінівка в 1842 році знайдені 4 намогильних плити, у 2-х з яких верхня частина мала чалму, а написи свідчили про поховання 1214 та 1179 років [7, с. 154].

На XVIII ст. ситуація у степовій зоні стабілізується і північні райони Одещини входять до так званої Ханської України, яка вперше згадується у 1737 році. Ця територія підконтрольна Османській імперії, яку заселяли православні переселенці з Молдови та Польщі. Причорноморська смуга у цей час контролюється Едісанською ордою. У 1774 році вже існує важливий

стратегічний шлях з Очакова на Бендери, який проходить через Куяльник, Кучурган, Дівку на Малосєшти.

Після зруйнування Запорізької Січі у 1775 році частина козаків перейшла на землі Османської імперії. У рапорті полковника О. Рєпнинського та князя І. Одоєвського від 12 травня 1778 року зазначено: «Всем, в окружности Очакова находящимся запорожцам, обещано от паши дать землю для поселения в урочище Кучурганах... И что об оном послано к султану и ожидают через 8 дней повеления». Після втручання в цю справу російського уряду козаки були переселені за Дунай [7, с. 154].

В ході російсько-турецької війни 1787–1791 рр. вже вірні Росії козаки Чорноморського козацького війська отримали право заселяти територію Буго-Дністровського межиріччя. Територія Роздільнянського району увійшла до складу Подністрянської паланки з центром у Слободзеї. Що ж представляла собою долина р. Кучурган в цей період? Відповідь на це питання дає Ф. де-Волян в «Рапорті про географічне і топографічне положення області Озу або Едисана», що інакше зветься Степом Очаківським, який є поясненням до карт та планів, знятих за повелінням:

«Долина или балка Кучурган и Деивка. Эта долина тянется к северу и немного на запад, к внутренней части степи верст на 90, считая от озера Кучурган. Местность в этой балке красивейшая и плодороднейшая. Средняя ширина ее от 1 версты до 800 саженой. В месте впадения речки Кучурган в озеро с тем же названием находится внушительных размеров мыза, устроенная кошевым бригадиром Чепигой. Здесь много скота и просторный амбар с зерном первого урожая в этом месте, то есть с прошлого лета. В полутора верстах отсюда довольно крепкий мост, построенный на реке Кучурган казачьей общиной. Она установила налог на проезд иноземных повозок. Налог вполне умеренный: с повозки берут 5 копеек, и платят их только поляки, которые проезжают покупать рыбу у рыбаков и на тонях в лимане. Они всегда приезжают караванами от 30 до 80 повозок. Сбором налога занимается казак-инвалид, а деньги — для церкви Слободской» [2, с. 128].

Як бачимо, міст, який сьогодні є кордоном між Україною й Придністровською Молдавською республікою, розташований на тому ж місці, де його двісті років назад побудували козаки, а там, де була миза Чєпїги, розкинулося сучасне селище Кучурган Роздільнянського району. Козаки займали територію долини річки Кучурган від лиману і ввєрх на 20 кілометрів до вже згаданого Бендерського шляху, який у цей час отримав назву Бендери—Соколи. Тут варто згадати рядки з пісні, яку за легендою співав Головатий

у Петербурзі: «Дали нам землі від Дністра до Богу, Границею по Бендерську дорогу...» [2, с. 129].

Це підтверджується зокрема картою сіл Чорноморського війська в Північному Причорномор'ї і відомостями Ф. де-Волана, який зазначав: «Что до остального, то между мызой кошевого Чепиги и большею частью из Бендер в Соколы есть еще 16 мыз отдельных казаков, где они разводят множество крупного рогатого скота и овец» [2, с. 128].

Ще одним цікавим фактом є те, що Бендерський шлях практично збігається з адміністративним кордоном Роздільнянського та Великомихайлівського районів — тобто саме Роздільнянщина входила до складу Подністрянської паланки. І коли згадати слова Ф. де-Волана про те, що «крепко полюбив свою оседлость по Днестру и особенно в Кучурганской долине, казаки отличаются примерным трудолюбием и набожностью», то стає цілком зрозумілим, що мова йдеться саме про двадцятикілометровий відтинок у пониззі р. Кучурган і балки Дівка, які сьогодні входять до Роздільнянського району Одеської області і включають наступні селища: Кучургани, Павлівка, Степанівка, Милолюбовка, Розалівка, Яковлівка, Ангелінівка, Маркове.

Описуючи населення Провінції Едисан, Ф. де-Волан повідомляє про велику кількість молдаван, євреїв та вірмен, що почали селитися в цій місцевості, але знову ж таки чітко відмежовує їх від козаків: «Нижняя часть Провинции с самого начала предназначалась для верных Черноморских казаков, и они уже распорядились ею, поселив там своих ветеранов и разместив канцелярию своего управления. Число тех, кто там уже обосновался, насчитывало 1320 семей, что, по-видимому, приблизительно составляет 6000 душ населения» [2, с. 118].

Якщо врахувати той факт, що Ф. де-Волан акцентував увагу на обласуванні козаків в Кучурганській долині, то виникають певні сумніви, що відомість дає повний перелік. Варто згадати про наявність великої кількості так званих «вільних козаків», які були найманцями у більш заможних і легко міняли місце життя й роботи, тому ніколи не прагнули потрапити до різних реєстрів та відомостей.

Докази перебування в цій місцевості козацтва, а також впливу чорноморців на подальшу історію нашого краю знаходимо у праці І. В. Сапожнікова «Кам'яні хрести степової України». Автор описує 5 кам'яних хрестів з селища Розалівка і доводить присутність в їх формі козацьких традицій. Ці хрести розташовані біля церкви св. Рівноапостольних царів Костянтина і Олени, яка була побудована у 1797 році і є найдавнішою у Роздільнянському районі. Скоріше за все, далеко не всі козаки виїхали у 1793 р. на Кубань.

Якась частина з них лишилась і стала засновниками с. Кармазини, на території сучасного с. Яковлівки та інших населених пунктів Роздільнянського району [3, с. 123–124].

1. Археологические памятники Одесской области /А. В. Гудкова, С. Б. Охотников, И. Т. Черняков. Одеса, 1991. 183 с.
2. Де-Волян Ф. П. Рапорт про географическое и топографическое положение области Озу или Едисан. Наследие де-Воляна. Одеса, 2000. С. 97–130.
3. Кравченко А. А., Кузьменко В. І. Розвідки археологічних пам'яток по Кучурганській річній долині. МАПП, випуск 2. 1998. С. 122–125.
4. Неймомірне різноманіття Кучурганського лиману / О. М. Архіпов. Одеса, 2001. С. 1–3.
5. Природно-ландшафтні пам'ятки Одещини. URL: https://vmosvita.at.ua/index/rirodno_landshaftni_pamjatki/0-58
6. Сальников О. Г. Матеріали з археології Північного Причорномор'я. Одеса, 1956. С. 1–3.
7. Фабрициус И. В. Археологическая карта Причорноморья УССР. Киев, 1951. 212 с.

Левченко В. В.

Нові обставини відомих епізодів біографії історика О. І. Маркевича

У 2022 р. відбулася 175 річниця від дня народження, а на 2023 р. припадають 120 роковини з дня смерті Олексія Івановича Маркевича (1847–1903) — історика, гуманітарія за покликанням, професора (1889–1895) Імператорського Новоросійського університету (ІНУ), людини талановитої та непересічної, невтомного дослідника-краєзнавця останньої чверті ХІХ ст. Для більшості сучасних науковців ім'я О. І. Маркевича сприймається як ім'я першого «літописця» історії ІНУ [7].

Кожна історична епоха складається з певних матеріальних та духовних нашарувань, які з часом поступово «віддаляються» на велику відстань, і тому все складніше стає розглянути об'єктивну картину історії цієї епохи, де поєднані категорії людських і державних, індивідуальних і суспільних, локальних і глобальних проявів. Можливість відчуття «дихання» однієї людини на тлі «дихання» всього фону історичної епохи надають історичні джерела, які мають дивовижну властивість реконструювати і навіть до певної міри «оживляти» події історичного минулого. Таку можливість надають нам архівні матеріали щодо вивчення біографії О. І. Маркевича, в

якій був один епізод, який відіграв фатальну роль у його житті — привів 1895 р. до його звільнення з університету, у розквіті фізичних та інтелектуальних сил.

Незважаючи на численні спроби сучасних істориків щодо дослідження творчого шляху О. І. Маркевича [2; 11; 13–15; 19–20], мало-відомими та не до кінця вивченими залишаються деякі епізоди його біографії, які вимагають доскональної деталізації та уточнення. Для узагальнення свідчень біографії О. І. Маркевича стало необхідним звернення до архівних джерел, адже, незважаючи на певні наукові дослідження, біографічні відомості певною мірою є недостовірними та вимагають документальних підтверджень. Достовірним джерелом відомостей у вирішенні цих проблем можуть бути лише архівні матеріали. Пропонована стаття не ставить за мету повне вивчення біографії О. І. Маркевича, а лише висвітлити окремі обставини відомих сторінок його життя.

Мета статті полягає у висвітленні деяких суперечливих фактів біографії О. І. Маркевича. Звідси виникає завдання проаналізувати та узагальнити факти біографії, спираючись на раніше невикористані архівні матеріали. Ця стаття є першою спробою документально доповнити невідомі сторінки в біографії О. І. Маркевича, пов'язані, насамперед, з подіями другої половини 1895 р., а саме з поверненням його та дружини із-за кордону 9 серпня 1895 р.

У липні–серпні 1895 р. О. І. Маркевич разом із дружиною Любов'ю Семенівною (1850–1906) перебував «на водах» у Марієнбаді на підставі закордонного паспорта, виданого на його ім'я 16 червня 1895 р. з канцелярії київського губернатора [23, арк. 99]. В Австро-Угорську імперію він виїхав на підставі наказу МНП від 19 травня 1895 р.: «...командирован с ученой целью за границу на летнее вакационное время» [3, арк. 131 зв.]. Повертаючись із-за кордону кур'єрським поїздом, увечері 9 серпня 1895 р. на станції Південно-Західної залізниці Волочиськ, яка була прикордонним пунктом пропуску до Російської імперії, О. І. Маркевич мав намір уникнути проходження ревізії багажу та намагався вийти з ревізійної зали раніше огляду, але не був допущений до дверей унтер-офіцером, після чого почав просити випустити принаймні його дружину, при цьому вимагаючи «...немедленно ему вернуть...» книги [23, арк. 4]. Обшукувати дружину О. І. Маркевича не знадобилося, бо вона, помітивши приготування до обшуку жандармів, сама вийняла з-під сукні приховані там книги [5, арк. 17–17 зв., 34; 22, арк. 26–27; 23, арк. 13–14, 20].

Під час ревізії багажу у подружжя Маркевичів було знайдено книги та брошури, які відповідно нормам імперської влади підлягали відправленню до цензури: 1) шість книжок журналу «Чешский

люд» чеською мовою; 2) дві книжки журналу «Силезская Хроника» чеською мовою; 3) роман під назвою «Идеалы» чеською мовою; 4) «Rzecz o roku 1863» у 3-х томах; 5) «Русалка Днестровская»; 6) чотири книжки творів П. О. Куліша, Женевського видання: «Дзвін», «Староруські думи й співи», «Хуторна поезія», «Крашанка русинам и полякам»; 7) дев'ять книжок творів М. П. Драгоманова: «Листы — Днепряньска Украина», «Рай и поступь», критика Л. М. Толстого «Царство Божие», «Чудацки думки», «Оповідання про заздрих Богив», «Австро-Руськи спомини» (3 книги), «Вера в громадські справи»; 8) «Капитал и труд» Ф. Лассаля; «Царство Божие» і «Николай Палкин» Л. М. Толстого; «Наши посольства и консульства» видання М. К. Елпідіна; «Нигилистка» С. Ковалевської [22, арк. 17].

Після виявлення перелічених видань у подружжя Маркевичів завідувач прикордонного пункту «Волочиськ» запросив їх до канцелярії та запропонував їм пред'явити ще якісь книги, які вони, можливо, мають при собі, оголосивши, що в іншому випадку вони будуть обшукані. Тоді Л. С. Маркевич витягла з-під спідниці заховані в мішечку три брошури: «Цесаревич, его путешествие и покушение на его жизнь» і «Царь и его подпоры трона» М. К. Елпідіна, а також «Процесс социалистов» В. Осинського, С. Лешернер і В. Колошенка. У самого О. І. Маркевича під сорочкою та сюртуком були заховані наступні книги та брошури: 1) «Правда о кончине Александра II» в 2-х екземплярах; 2) «Цесаревич, его путешествие и покушение на его жизнь»; 3) «Гавриилиада» О. С. Пушкіна; 4) «Новые сказки для детей» М. Щедріна; 5) Заперечення на збірку, видану у Женеві групою «Освобождения труда», під назвою «Социал-демократ»; 6) «Убийство императора Павла»; 7) «Министерство финансов и администрация»; 8) «Письмо императору Александру III» М. Цебрікової; 9) «Сказка о том, как царь Ахреян ходил Богу жаловаться»; 10) «Подпольная Россия» С. М. Степняка; 11) «Очерк истории международного общества рабочих» В. І. Засулич; 12) «Русская политическая тюрьма — Петропавловская крепость» Ж. Кеннана [5, арк. 11–12, 31; 22, арк. 18; 23, арк. 6–8, 16]. Отже, О. І. Маркевич та дружина його були викриті в таємному провезенні із-за кордону до Російської імперії «...незаконною, протиправною політичного характеру літератури, по их объяснению для личного чтения» [22, арк. 1].

Внаслідок цього О. І. Маркевича з дружиною помічником начальника Волочиського відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць на прикордонному пункті Волочиськ було затримано [23, арк. 4], а книги конфісковано [16, арк. 39–40]. Згідно з кримінальним кодексом подружжю Маркевичів загрожував арешт строком від семи днів до трьох місяців, після

чого — перебування під наглядом поліції від одного до трьох років [21, с. 162]. Притягнення до відповідальності статського радника О. І. Маркевича, доктора російської історії, ординарного професора ІНУ, представника наукової та міської еліти у тодішній Росії було питанням делікатним. За порадою (і, без сумніву, за сприяння) товариша міністра М. М. Аничкова О. І. Маркевич 20 грудня 1895 р. написав прохання міністру І. Д. Делянову про відставку через хворобу, з призначенням висуленої пенсії та з наданням права носіння мундира, присвоєного ординарному професору за посадою. В остаточному варіанті міністерського листа О. І. Маркевич звільнявся від служби з 24 грудня 1895 р. згідно з проханням. Звільнення згідно з проханням, поза всяким сумнівом, влаштувало обидві сторони: відставка позбавлялася відтінку скандалу, а О. І. Маркевич в очах суспільства формально йшов сам, а не був вигнаний з університету. Згідно пропозиції МНП від 31 березня 1896 р. йому було призначено повну пенсію у розмірі 2400 рублів на рік із дня звільнення, з 24 грудня 1895 р. [16, арк. 9–9 зв., 11, 107, 114, 117; 17, арк. 44 зв., 45; 12, с. 1].

Розглядаючи епізод біографії О. І. Маркевича 1895 р. в контексті взаємовідносин влади та вченого стану в імперській Росії у викладі причин звільнення історика з університету вчені слідуєть, як правило, однією з двох версій подій, що сформувалися практично відразу після його смерті. Частина його знайомих (історики Г. О. Афанасьєв [1; 4, арк. 6 зв.–7] й І. А. Линниченко [8–9]) наполягала на випадковому та маловажному характері події, що призвела до відставки «по-пустому, детски невинному поведи», явно применшуючи провину колеги. Не маючи можливості або сміливості звинуватити міністра І. Д. Делянова 1904 р. в нещастях О. І. Маркевича, І. А. Линниченко зробив це лише 1914 р. Другу версію сформулював М. С. Грушевський. У некролозі О. І. Маркевича причиною затримання історика на кордоні та подальшого звільнення він назвав спробу провезення «українських книг» [6, с. 4, 7], таким чином представляючи інцидент як боротьбу влади з українським рухом. І якщо М. С. Грушевський мимохіть згадав про слух, ніби влада була попереджена про наявність у О. І. Маркевича заборонених книг, то інший його знайомий, Є. Х. Чикаленко, однозначно писав про донос російському консулу в Львові, який попередив прикордонників [24, с. 163–164.]. Хоча матеріали дізнання нічого подібного не зафіксували. Найбільшого визнання серед сучасних істориків отримала друга версія [2; 19–20], щоправда, вибудовуючи наратив, вони довільно змінюють послідовність подій: за їхніми твердженнями, заїзд до Львова та купівля «українських книг» відбулися на зворотному шляху з Марієнбаду до Росії, що є фактологічною помилкою.

Звісно ж, що обидві версії виходять із невірних підстав. Як було показано вище, О. І. Маркевич віз книжки російською, українською, чеською та польською мовами. Заховані Маркевичами книги, які стали підставою для кримінальної справи, були виключно російською мовою. Події 1895 р. не дозволяють сприймати провину О. І. Маркевича як щось випадкове. Політичні виступи викладачів російських університетів, які, як правило, призводили до звільнення у 1880-х рр. [18], у першій половині 1890-х рр. припинилися після вигнання більшості неблагонадійних викладачів.

Збирання заборонених та нелегальних видань, без цілей подальшого поширення, було поширене серед еліти Російської імперії, але вони не прагнули привертати увагу до своїх колекцій. І доки О. І. Маркевич збирав свою колекцію, не стикаючись з російською владою, жодних репресій проти нього не було. Виявлена спроба провезення забороненої літератури до Росії, природно, призвела до дізнання, результатом чого мало стати покарання за всією суворостю закону, з максимальним терміном арешту. Однак на руку О. І. Маркевичу зіграли неpubлічний характер його провини та його високий особистий статус. Основним ініціатором звільнення історика з університету слід визнати міністра І. Д. Делянова, який, незважаючи на приписуваний йому патріархальний порядок дій, твердо стояв на захисті інтересів імперії, забезпечуючи університетську молодь від шкідливого впливу на її уми подібних професорів [18, с. 24]. Звільнення відповідно проханню з мундиром і пенсією, відсутність заборон на педагогічну діяльність у цьому випадку фактично компенсували О. І. Маркевичу втрату університетської кафедри.

1. Афанасьев Г. Е. На могилу А. И. Маркевича. *Одесский листок*. 1903. 10 июня. № 148.
2. Голубчик Г. Д. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія»: Дис. ...канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2003. 209 арк.
3. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 45. Оп. 8(1896). Спр. 18.
4. ДАОО. Ф. 157. Оп. 1. Спр. 108.
5. Державний архів Російської Федерації. Ф. 124. Оп. 4. Спр. 260.
6. Грушевський М. Пам'яті Олексія Маркевича. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. 1903. Т. LV, кн. V. С. 1–14.
7. Двадцятипятилетие Императорского Новороссийского университета: историческая записка экстра-орд. профессора А. И. Маркевича. Академические списки. Одесса: Экономическая типография, 1890. XV, 734 с.
8. Линниченко И. А. А. И. Маркевич: биографические воспоминания и список трудов. Одесса: Экономическая типография, 1904. 48 с.

9. Линниченко И. А. Речи и поминки: сборник статей по истории русской литературы и биографических воспоминаний. Одесса: Типография «Техник», 1914. С. 234–237.
10. Маркевич Алексей Иванович (1847–1903): Биобиблиографический указатель / Сост.: В. В. Самодурова, И. В. Максименко; науч. ред., авт. вступ. ст. Т. Н. Попова; библиогр. ред. М. А. Подрезова. Одесса, 1997. 152 с.
11. Першина З. В. Творчість О. І. Маркевича та проблеми українського національного відродження. *Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.)*: Тези доповідей Другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. Ч. 2. К.–Миколаїв, 1992. С. 71–73.
12. По гражданскому ведомству, 5-го марта 1896 года, № 14. *Правительственный вестник*. 1896. 10 марта. № 57.
13. Попова Т. Алексей Маркевич. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. Київ, 2003. С. 113–152.
14. Попова Т. Н. Алексей Иванович Маркевич: портрет в интерьере. *Історіографія в лицах, проблемах, дисциплінах: Из истории Новороссийского университета*. Одесса: «Астропринт», 2007. С. 192–326.
15. Попова Т. Н. Личность и творчество: фрагменты персональной истории профессора Новороссийского университета А. И. Маркевича. *Мир историка: историографический сборник*. Вып. 10. Омск, 2015. С. 107–137.
16. Російський державний історичний архів. Ф. 733. Оп. 150. Спр. 1151.
17. Російський державний історичний архів. Ф. 733. Оп. 151. Спр. 570.
18. Сватиков С. Г. Опальная профессура 80-х годов. *Голос минувшего*. 1917. № 2. С. 5–78.
19. Синявська О. О. Історик О. І. Маркевич: життя та творчість: Дис. ...канд. іст. наук. Одеса, 2001. 187 арк.
20. Синявська О. О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. До сторіччя з дня смерті / Відп. ред. З. В. Першина. Одеса: «Астропринт», 2003. 113 с.
21. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1866 года. С дополнениями по 1 января 1876 г. / сост. проф. С.-Петербур. ун-та Н. С. Таганцевым. Изд. 2-е, перераб. и доп. СПб: Тип. М. Стасюлевича, 1876.
22. Центральний державний історичний архів України (ЦДАУ). Ф. 385. Оп. 1. Спр. 489.
23. ЦДАУ. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 2066.
24. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): документально-художнє видання / Передмова: В. Шевчук. Київ: Темпора, 2003. 416 с.

Герговська Н. Я.

Бандера в документах Нюрнберзького процесу

У радянській, а тепер і в російській історіографії заведено вважати, що на Нюрнберзькому процесі Степана Бандеру, УПА та дивізію «Галичина» було засуджено як «нацистських злочинців». Результатом роботи міжнародного суду стали 42 томи справ, які у повному обсязі ніколи в Радянському Союзі не видавалися, а на суд громадськості представили лише вісім «вибраних», що дозволило псевдоісторикам вдатись до масштабних фальсифікацій [7].

Дійсно, ім'я Степана Бандери у матеріалах Нюрнберзького трибуналу згадується. Але аналіз документів свідчить, що жодна згадка не може бути використана проти нього. У підсумку, Нюрнберзький трибунал не засудив ані Степана Бандеру, котрого на лаві підсудних навіть і не було, ані інших членів ОУН-УПА за військові злочини. Більше того, як докази нацистських злочинів на процесі фігурували документи, що засвідчують репресії спецслужб Третього Рейху проти ОУН та масові страти німцями прихильників Бандери [2, 3].

Є один документ з матеріалів Нюрнберзького процесу, де згадано не Бандеру, а його соратників, українських націоналістів. Це звіт, у якому аналізується оперативний матеріал про діяльність у перші місяці війни прихильників ОУН(б). Це матеріали так званої Айнзатцкоманди С/5. У документі йдеться про те, що група прихильників Бандери готує на окупованих територіях повстання проти Рейху, тому їх необхідно затримувати, ретельно допитувати, після чого розстрілювати. Зокрема, у томі XXXIX «Матеріалів Нюрнберзького процесу», документ 014-USSR, надруковано таке: «Достеменно встановлено, що на території Райхскомісаріату рух Бандери готує заколот з кінцевою метою створення незалежної України. Всі учасники руху Бандери повинні бути негайно затримані й після ретельного допиту як начебто мародери без найменшого розголосу ліквідовані. Протоколи допитів мають бути надані в Айнзатцкоманду. Даний документ після ознайомлення командирами підрозділів слід знищити. Оберштурмбанфюрер СС (нечіткий підпис). Айнзатцкоманда. Охоронна поліція, 25 листопада 1941 року» [1, с. 269–270].

За словами В. В'ятровича, один із найцікавіших документів, який ніколи не друкувався в радянських виданнях Нюрнберзького процесу, це документ від 25 листопада 1941 року (документ 102-R, т. XXXVIII). Йдеться про вказівку гітлерівської Служби безпеки (СБ): «Найчисленнішою групою, яка прагне незалежності України, як і раніше, є група Бандери, члени якої винятково активні та фанатизм яких опирається частково на особисті причини та на глибоку національну самосвідомість» [1, с. 299, 3].

Інший документ Нюрнберзького процесу, в якому згадується прізвище Бандери, це лист райхскомісара України Еріха Коха міністрові окупованих районів Сходу Альфредові Розенбергу. У зверненні Кох, зокрема, акцентує увагу на антинімецькій діяльності українських організацій в центрі та на сході України, негативному впливі бандерівців. Це свідчить, що з кінця 1941 року бандерівці були радше ворогами німецької влади, а не її союзниками. Так, у листі зазначається: «Українським емігрантам також вдалося вплинути на рухи як Бандери, так і Мельника, щоб вони сьогодні поводитися навмисно вороже до німців... Навіть „Просвіта“ там, де вони є, стала підпільною організацією українських шовіністів. Приклади цього прошу взяти зі звітів СБ. Докази наведено з Рівного, Дунаївців, Кам'янець-Подільського та Києва. У Києві українці готували отруєння генералкомісара. Українські вчителі з „Просвіти“ брали участь у групах опору, як, наприклад, у Камені-Каширському, див. звіт СБ від 27 і 31.6.1942 року. З останніх звітів я роблю висновок, що при такому потуранні німецького керівництва в районах бойових дій у Харкові в „Просвіті“ може бути засновано щось на зразок українського національного уряду» [1, 2].

Інший уривок: «Міське самоврядування Києва стало опорою українського шовінізму. Керівні елементи нелегальної організації Бандери сиділи у всіх відділеннях муніципалітету. У райуправліннях виготовлялися нелегальні листівки проти німців. Багазій масово видавав документи на звільнення від наряду на роботи в Рейху та на виїзд з міста Києва. Західноукраїнські емігранти були переведені ним до Києва, далі за допомогою організації Червоного Хреста, заснованої ним, нелегально в Харків, Рівне, Вінницю, Житомир, Кам'янець-Подільськ, Проскурів, Кременчук тощо» [1, с. 255–288, 2].

Є у документах суду ще кілька згадок про Бандеру, зокрема, про факти переходу багатьох українців на окупованих територіях України під вплив «групи Бандери, вороже налаштованої щодо німців». Про це, зокрема, йдеться у доповіді представника міністерства окупованих територій райхсміністра А. Розенберга від 7 жовтня 1942 року. До слова, цей документ був речовим доказом у Нюрнберзькому суді американської сторони і проходить у документах суду під кодом USA-198. У цьому звіті розповідається про незадовільне становище так званих східних робітників української національності та наголошується на необхідності негайного виправлення цієї ситуації. Ось уривок з цього документа Нюрнберзького процесу (т. XXV, документ 054-PS): «Розміщені ж у загальному таборі українці, навпаки, дуже скаржаться. У доданому повідомленні капітана Шміда все звітується за порядком. Питання поводження зі

східними робітниками-українцями направляється до Рейху та стає питанням служб Вермахту. Командувач рекомендував, щоб якомога скоріше відвідав деякі табори і негайно повідомив про усунення недоліків у відповідні інстанції. Прифронтовий район далекий від умиротворення. Умови дуже сприяють тому, що дедалі більше людей долучаються до банд або переходять у табір Бандери, тобто переходять в іншу, вороже до нас налаштовану групу. Все ж найкращою пропагандою було б гарне поводження зі східними робітниками...» [1, с. 101–112].

Також є ще одна згадка прізвища Бандери у виступі радянського генерала Зорі від 11 лютого 1946 року, де він наводить матеріали допиту помічника Лахаузена по Другому управлінню військової розвідки полковника Ервіна Штольца підполковником радянської контррозвідки Бурашніковим 25 грудня 1945 року, в якому записано, що, «виходячи з вищезазначених вказівок Кейтеля та Йодля», він «зв'язався з українськими націонал-соціалістами, які були у німецькій військовій розвідці та іншими членами націонал-фашистських груп», котрих він «вплутав у виконання завдань, як вказано вище». А «в окремих інструкціях», наданих ним особисто «провідникам українських націоналістів Мельнику (кодове ім'я Консул І) та Бандері, — негайно зібратися під час нападу Німеччини на Радянський Союз та спровокувати демонстрації в Україні, аби розірвати безпосередній тил радянських армій, а також переконати міжнародну громадську думку у начебто розпаді радянського тилу». Для радянського обвинувачення, повний текст цього документу, запропонованого під номером USSR-231, не потрапив до підсумкового документального звіту. Всі посилання на нього спрямовують на той самий виступ генерала Зорі у сьомому томі протоколів засідань. Можливо, для суду допит самого Лахаузена безпосередньо в судовій залі, а не його помічника радянським підполковником, виявився важливішим [1].

Звісно ж, у другому томі є ще протокол допиту самого Лахаузена (посилання на який подане у самій Рашепедії) від 30 листопада 1945 року, про те, як він чув, що 12 вересня 1939 року у штабному поїзді Гітлера Канаріс із компанією обговорювали, а чи не спровокувати в Галичині антипольське повстання, за допомогою неназваних «українських організацій», співпрацюючих з військовою розвідкою, після чого радянський генерал Руденко схопився за цю тему, намагаючись повісити на них «терористичні акти проти мирного населення», на що отримав негативну відповідь допитуваного. Ні про Бандеру, ні про його рух нічого не згадано [1].

Наведені документи однозначно свідчать про те, що ніякого засудження Степана Бандери чи українських націоналістів на Нюрнберзькому процесі не було.

1. Бандера і Нюрнберг. Вєсь Бандера в документах Нюрнберзького процесу.
URL: <https://alex-glbr.livejournal.com/367878.html> (дата звернення 22.02.2023).
2. Василенко О. Нюрнберзький трибунал, Бандера і Шухевич: за кордоном зробили суперечливу заяву про історію України. Знай.ua. URL: <https://history.znaj.ua/278506-nyurnberzkiy-tribunal-bandera-i-shuhevich-za-kordonom-zrobili-superechlivu-zayavu-pro-istoriyu-ukrajini> (дата звернення 22.02.2023)
3. В'ятрович В. Бандера: старі та нові міфи. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/bandera-stari-ta-novimifi> (дата звернення: 22.02.2023)
4. Сватко Я. Місія Бандери. Львів: Галицька видавнича спілка, 2003. 64 с.
5. Посівнич М. Степан Бандера. Історія нескорених. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. 255 с.
6. Чернова М. Степану Бандері — 113 років (факти та фейки про українського націоналіста). Вільне радіо. URL: <https://freeradio.com.ua/stepanu-banderi-113-rokiv-fakti-ta-fejki-pro-ukrainskogo-nacionalista> (дата звернення 20.02.2023)
7. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. Nuremberg, 14 November 1945 — 1 October 1946. In 42 vol., „The Blue Series“. Library of Congress (Call Number KZ1176.T748 1947), The Judge Advocate General's Legal Center & School Library, U.S. Army, Charlottesville, Virginia. (OCLC Number 300473195).

Гайєр О. С.

Особливості буденного життя Великомихайлівки часів НЕПу 1921–1929 років

Українське селянство має вкрай складну та строкату історію. На початку 1921 року радянською владою було прийнято рішення про введення нової економічної політики, що прийшла на зміну так званого «воєнного комунізму». Засади, що були висвітлені 8 лютого 1921 р. на засіданні політбюро ЦК РКП(б), стосувалися передовсім сільського господарства, промисловості, а також торгівлі. Тобто вжиті заходи мали великий вплив саме на німецькі поселення. Дослідник Г. М. Георгізов, вивчаючи зміну селянського менталітету, велику увагу звертав саме на те, щоб «з'ясувати основні напрямки трансформації селянської ментальності у 1921–1928 рр.», тому дослідження буденного життя селян у вказаний період є одним з найактуальніших питань [2, с. 41]. На думку О. Удода, «історія повсякденності — це насамперед процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя» [4, с. 6].

Звертаючи увагу на ті особливості, що відбувалися в селах з їх мешканцями, історія тісно пов'язана з різними науками: антропологією, етнографією, психологією, мовознавством, психолінгвістикою, культурологією тощо. Варто зазначити, що соціальна психологія є однією з важливих наук, адже допомагає прослідкувати настрої, причини поведінки різних груп селянства, а також дослідити реакції людей на найважливіші суспільні процеси в певний період. Також часто використовується науковцями методика історичної демографії, що сприяє вивченню динаміки чисельності, розселення і густоти, міграцій, народжуваності й смертності та інших чинників.

Розглянемо особливості тогочасного буденного життя на півдні України, а саме на прикладі селища Великомихайлівки Одеської області (до січня 1946 мало назву Гросулове). Перш за все зазначаємо, що повсякденність селян за періоду НЕПу — доволі широке поняття. Саме під час нашого дослідження ми користувались пунктами, що описувались в дослідженні В. Бондаря, у якому дослідник пропонує під час вивчення буденного життя селян аналізувати за такими критеріями: 1) буденні відносини їх із чиновниками, інтелігенцією, дворянами, духовенством, міщанами, національними меншинами, а також й у власному середовищі; 2) розмежування всередині соціальної групи; 3) долі окремих людей і конкретні події, які їх стосуються; 4) повсякденні турботи і тривоги; 5) уявлення й ідеї, освіченість; 6) родинні відносини; 7) щоденна праця, її умови, сприйняття аграрних перетворень та ставлення до землі; 8) дозвілля і відпочинок; 9) релігійно-міфологічна сфера буття; 10) їжа й напої; 11) житло; 12) одяг та взуття; 13) санітарно-гігієнічні особливості; 14) роль традицій і звичаїв у повсякденності; 15) неординарні й звичні вчинки; 16) злочини та покарання [1].

Стосовно буденних відносин важливо зазначити, що важливим моментом тогочасного життя стало те, що відбувалося перетягнення мешканців Гросулового на бік радянської влади, і велика роль належала волосному комітету незаможних селян, що утворився 1 липня 1920 року з невеликою кількістю людей. У цей же час волвиконком та КНС почали негайно вести облік поміщицької землі, важливим було формування списків безземельних і малоземельних селян для наділення їх землею. Також вживались заходи щодо згуртування пролетарських та напівпролетарських мас для рішучої боротьби проти куркульства. Тому цікавим моментом є те, що пролетарські групи селян Гросулового стали більш об'єднаними, а так звані «куркулі» були причиною цьому.

Варто звернути увагу на те, що великий вплив на життя селян мало утворення в 1922 році Гросулівського району, до якого ввійшло

11 сільрад. Це сприяло зростанню економіки і культури. Був збільшений бюджет на впорядкування районного центру, культурне будівництво та на охорону здоров'я. У цей же час були створені профспілкові організації працівників освіти, харчовиків, вантажників і медичних працівників. Саме це сприяло покращенню ставлення селян один до одного, адже за згадками очевидців після цього мешканці Гросулового почали на вихідних влаштовувати так звані «години спілкування» один з одним. Такі зустрічі покращували негативний емоційний стан людей, які мали досить багато роботи.

Доволі цікавою була роль психологічної роботи з селянами, під час якої партійна організація проводила правильну для себе виховну роботу серед мешканців Гросулового: з перших же кроків своєї діяльності вона взяла курс на залучення в партію селян від плуга, трудящої молоді та жінок-активісток. Партійці знали, як спілкуватися з селянами та впливати на них, тому протягом 1920–1925 рр. їхній осередок зріс до 14 членів і 6 кандидатів у члени партії.

У період 1921–1929 рр. У Гросуловому майже кожна сім'я має вражаючі історії, про які ми дізнаємось з архівів, листів та свідчень ветеранів. Зважаючи на те, що через нестачу кормів дуже зменшилась кількість коней та великої рогатої худоби, населення сильно голодувало і тому їх повсякденні турботи часто складалися з переживань про їжу. Особливо було складно родинам, де батьки постійно пояснювали дітям, чому у них немає що їсти, навіть якщо батько працює. Бондаренко Віра Михайлівна з багатодітної сім'ї згадує, що їхня родина до 30-х років жила добре: «Нажили ми своє хазяйство за часів НЕПу... Працювали ми всі як кати; батько був дуже хазяйновитим, нікому не давав багато спати. З року в рік засипали горище зерном». Але, на жаль, в цій долі є скрутні моменти, адже жінка розповіла далі: «Я як зараз пам'ятаю той день, коли батько відвіз і здав всю пшеницю і ячмінь, а потім сказав болючі слова своїй дружині „Якщо не повмираємо, то поздыхаємо, а то дорога мені далека“». Чоловік неначе передчував свою долю, адже він був у списках на «розкуркулення», його згодом повезли до Одеської в'язниці і лише через 18 років Віра Михайлівна дізналась про смерть свого батька [5, с. 95]. Ось таким був «побут на виживання» тогочасних мешканців Гросулового, адже такі історії непоодинокі.

Хоч радянська держава надавала селянам Гросулового велику допомогу продовольством, насінням та грішми, селище все одно мало важкі часи. До прикладу Михайло Іванович Остафійчук згадує, у свою чергу, 1925–1926 рр. як одні з найважчих економічно: «Болісно було дивитись на поле. На бідняцьке поле... Які вони були жалюгідні, оті вузенькі стежки одноосібників». Власне кажучи,

його слова підтверджують і архівні документи: озимини збирали по 10–12 пудів з десятини, кукурудза, кормові трави вигоріли, соняшник просто зів'яв від спеки.

Вкрай важливим було ставлення до релігії селян. Через заборону церкви як такої, у газеті «Червоний степ» згадуються такі моменти: «У багатьох незаможницьких хатах „святі ікони“ почали мандрувати прямим шляхом у піч. Туди їм і дорога! Швидко дійде черга до кадил, багряниць та кропил...» [5, с. 61]. І, дійсно, радянська влада домоглася того, щоб селяни зменшували свій потяг до релігії, адже це стало заборону.

Отже, буденне життя мешканців села Гросулове за часів НЕПу 1921–1929 років складалося з чималої низки політичних подій, під час яких відбувалися заходи щодо «розкуркулення» селян, покращення згуртування пролетарських та напівпролетарських мас серед мешканців. Багато доль людей зазнали в цей час змін. Важливим є те, що позитивні зрушення дійсно відбувались в економіці, хоч і ненадовго, адже буденне життя селян було схоже на постійну працю всією родиною.

1. Бондар В. В. Повсякденне життя селянства Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: до історіографії питання. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Bondar_Vadym/Povsiakdenne_zhyttia_selianstva_Naddnyprianskoj_Ukrainy_druhoi_polovyny_XIX_pochatku_XX_st
2. Георгізов Г. М. Модифікація селянського менталітету за часів НЕПу. *Український селянин*. Випуск 7. 2003. С. 41–43.
3. Георгізов Г. М. Українське селянство доби НЕПу: динаміка політичних настроїв та свідомості. Черкаси: ФОП О. Ф. Нечитайло «Поліграфічний центр», 2016. 133 с.
4. Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. 2010. № 2. С. 20.
5. Шнабель-Тихомирова О. Я. Через усі кола пекла: Книга — пам'ять. Одеса: Астропринт, 2000. 360 с.

Гурік М. В.

Колабораціонізм в Україні під час Другої світової війни

Колабораціонізм як наратив в умовах війни був і залишається багатограним і суперечливим явищем. З одного боку — це провина і зрада, а з іншого боку — це вимушений крок та умова виживання населення на окупованих територіях. В науковій літературі в різні часи

на основі історичного досвіду колабораціонізму в державах, які були окуповані, виокремлюють його види і аналізують, через призму політичної доцільності, різноманітні прояви співпраці з окупантами. Зацікавленість науковців темою колабораціонізму в першу чергу була пов'язана з Другою світовою війною, коли він набув масового характеру в окупованих нацистською Німеччиною країнах Західної, Північної і Східної Європи. Після Другої світової війни в європейській і радянській історіографії категорія «колабораціонізм» набула негативного смислу і більшою мірою політичного навантаження та емоційного забарвлення, що відбилось на її змістовному наповненні.

Наукові рефлексії навколо терміну «колабораціонізм» були переважно пов'язані з наступними критеріями: прив'язкою до суб'єктності цього феномену: індивідуальний і колективний; характером співпраці; національною, релігійною, ідеологічною приналежністю; економічними, соціально-історичними умовами. Особливою рисою колабораціонізму в кожній державі було також те, що ідеологічна складова була присутня в абсолютно всіх окупованих системах, різниця була лише в характері домінування. Звільнення окупованих територій поставило наступну проблему, яким чином змістовну характеристику колабораціонізму інсталювати в нормативно-правову систему з відповідним режимом. Європейська і радянська юриспруденція формулювали свої національні системи покарань за колабораційну діяльність, керуючись логікою принципів режимного середовища [6, с. 67–68].

Наукові рефлексії щодо змісту терміну «колабораціонізм» постійно доповнюються новими інтерпретативними поясненнями і характерними ознаками його різновидів. Слід зауважити, що термін «колабораціонізм» виник набагато пізніше, ніж сам феномен, який існує стільки, скільки існує людство і війни. В перекладі з французької (*collaboration* — співпраця, співробітництво) він означає добровільну, навмисну співпрацю з окупаційною владою і надання їй всілякої допомоги. Автором цього терміну прийнято вважати маршала Філіпа Петена, який в липні 1940 року національними зборами був проголошений главою французької держави і призвав підтримати нацистську Німеччину. В його інтерпретації «колабораціонізм» не носив негативного змісту, навпаки, він обумовлював необхідність добровільної співпраці держави з окупантами.

Термін *collaboration* в англійській мові часто вживається в загальному, нейтральному значенні співпраці, для означення ідеологічно мотивованої підтримки окупаційної влади елітами використовують термін «колабораціонізм» (*collaborationism*). В умовах війни цей термін набуває переважно негативного смислу, відповідно до

чого сформувались підходи, які надають свою змістовну характеристику терміну і виокремлюють критерії, за якими його доцільно було б аналізувати.

Оскільки колабораціонізм є багатограним явищем, в науковій літературі на основі історичних фактів з різних держав виокремлюють його види і аналізують різноманітні прояви співпраці з окупантами. На думку українського дослідника Є. Письменного, для більш точної диференціації колабораціонізму необхідно враховувати, що за певних соціально-історичних умов колабораціоністська діяльність мала свою специфіку залежно від країни, яка перебувала під окупацією. Із-поміж іншого ця специфіка зумовлювалась тактикою окупанта; тривалістю окупації; станом економічного та політичного розвитку тієї чи іншої країни в довоєнний час (економічні проблеми, політична криза, відсутність демократичних засад організації суспільства тощо); ступенем залученості до співпраці державних і громадських діячів та впливових соціальних груп, її метою, а також сприйняттям цієї співпраці на різних щаблях суспільства [3, с. 10].

Я. Грицак інтерпретує колабораціонізм як співпрацю населення завойованих держав з окупаційним режимом. Німецька окупація з її жорстоким режимом призвела до колабораціонізму в небачених досі масштабах. Для місцевого населення не стояло питання «колаборувати чи не колаборувати?», а як «вжити?». Колаборація лише збільшувала шанси на виживання. Міра колаборації визначалася не поневоленими народами, а панівною адміністрацією. Я. Грицак називає види колабораціонізму — вимушений, добровільний та ідеологічний. Він зазначає, що навіть приречених на знищення євреїв примусили створити юденрати та поліцію для виконання німецьких розпоряджень, що стосувалися гетто. Колаборація не обов'язково означала солідарність з ідеологією та практикою фашизму. Зупинившись на колабораціонізмі з ідеологічних міркувань, Я. Грицак зазначає, що в українському варіанті цей вид колабораціонізму не мав домінантного місця. Дослідник погоджується з думкою Джона Армстронга, який дійшов висновку, що український колабораціонізм є найбільш чітко вираженим прикладом переважання етнічних мотивів.

Український колабораціонізм, на думку Я. Грицака, мав ще й територіальний вимір. З його слів, єдиною частиною України, де німці справді заохочували колаборацію, стала Галичина. Але й тут він мав досить умовний характер, оскільки для західних українців ні Польща, ні СРСР не були «своєю країною». Колаборація здійснювалась через формування військових частин та участь в органах окупаційної адміністрації [2, с. 232–234].

У перші місяці німецько-радянського збройного протистояння реалії воєнно-стратегічної обстановки викликали в певній частині

населення надії на щирість намірів окупантів щодо майбутнього України, посилювані нацистською пропагандою та негативним досвідом радянської дійсності. Ці сподівання, очевидно, сприяли поширенню доброзичливого ставлення звичайного українця до німецької армії та окупаційної адміністрації в той період. Серед національно свідомої частини українства з'являлися надії на те, що Третій рейх, здолавши комуністичний радянський режим, забезпечить якусь форму самостійного державного розвитку України.

Службовець Київського обласного тресту будівельних матеріалів Федір Пігідо (літературний псевдонім Правобережний) — автор унікального, але до певної міри заангажованого джерела спогадів про своє перебування під нацистською окупацією. Як свідок та безпосередній учасник економічної колаборації він рефлексує щодо причин співпраці з новою владою: «Ніхто, власне, німців не хотів і великого добра від них не ждав. Але ще дужче не хотіли збереження советського режиму, — народи не хотіли воювати, не хотіли віддавати життя за збереження „советської родини“, за збереження колгоспного устрою. Хотів би я знати, коли це й хто називав повстання проти чужої тиранії „зрадою“?» [4, с. 98–99].

Пігідо наводить розмірковування знайомого лікаря А. (ім'я невідоме) про природу явища колаборації радянських громадян, як видається, ще глибші та влучніші за його власні: «Усі ці страхітні явища знаходять своє пояснення в тому, що двадцятип'ятирічні експерименти більшовиків над людськими душами так спотворили їх, ті душі, що витравили все, що було в них людського, святого, що люди втратили образ Божий, і що це є ґрунтом, на якому стали можливі оті явища. Безнастанне руйнування „буржуазної моралі“, руйнування віри в Бога, безнастанне, маніякально вперто-послідовне руйнування родини, зведення поняття родини до чогось набагато нижчого, ніж у тварин. ...Все це уможливило й оту „зраду“...» [4, с. 100].

Однією з форм нацистського заохочення до співпраці в економічній сфері була система видачі патентів на торгівлю. З перших днів окупації німецька влада оголосила все рухоме й нерухоме майно України власністю Рейху. Воно не могло передаватися у володіння як окремих власників, так і монопольних об'єднань.

Майбутня доля цього «особливого майна» мала бути визначена після війни, а поки що для нього встановлювалось опікунське управління, частина передавалася в оренду. Передача підприємств під опіку відбувалася за домовленістю, згідно з якою контрактантом-власником виступала нацистська Німеччина.

На роль розпорядника майном від імені держави окупаційна влада могла призначити певну «досвідчену» особу, з якою підписували договір на видачу «патенту» (Bestellungsurkunde) в довільній формі.

Така формальна домовленість окреслювала загальні положення діяльності призначеного «в межах правильного керівництва господарством», зокрема й обсяг оплати управителю за роботу [1, с. 60].

Отже, підбиваючи підсумки щодо зовнішніх чинників і обставин, котрі зумовлювали ситуацію вибору для людини в умовах військового, цивілізаційного та світоглядного протистояння в Україні періоду Другої світової війни, зазначимо, що пріоритетною моделлю такої поведінки був вибір лояльності. Саме лояльність до існуючих режимів виявлялась визначальним принципом індивідуальної стратегії виживання населення в динамічно мінливих умовах 1939–1945 рр., окреслених анексіоністськими діями Кремля на початку війни, військовими діями на німецько-радянському фронті, нацистською окупацією та відновленням радянського домінування у завершальний період Другої світової війни [5, с. 97–101].

Актуалізація питання колабораціонізму в українському суспільстві з початком незалежності була пов'язана переважно з переглядом історичного минулого без радянського потрактування. Умови колабораціоністської діяльності в часи Другої світової війни на території України, яка не мала своєї державності, кардинальним чином відрізнялись від сьогоденного моменту. Сучасна історія колабораціонізму почалась з 2014 р. з початком війни російської федерації проти України.

Формування нормативної бази щодо колабораційної діяльності і особливо зрозумілої практики покарань за злочини не носило в Україні до 2022 р. системного і чітко визначеного характеру, що не могло не відбитись на однозначному ставленні до цього феномену в суспільстві. До позитивів того часу можна відмітити саме актуалізацію цього питання в засобах масової інформації і початок дискурсу в суспільстві.

Після завершення війни проблема колабораціонізму поставить перед наукою, владою і суспільством нові виклики. Наукові пошуки щодо колабораціонізму мають бути по-новому осмислені та відрефлексовані. Влада має забезпечити прозорість і публічність системи покарань за даний вид діяльності. В українському суспільстві буде відбуватись вирішення двох протилежних проблем.

З одного боку — це проблема покаяння колаборантів і їх індивідуальна відповідальність за скоєні злочини, а з іншого боку — це проблема співіснування з колаборантами в державі.

1. Ветров І. Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941–1944 рр. Київ: Четверта хвиля, 2000. 231 с.
2. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. [навч. посібник]. Київ: Генеза, 1996. 360 с.

3. Письменний Є. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в сучасній Україні (кримінально-правові аспекти): наук. нарис Северодонецьк: Румянцева Г. В., 2020. 120 с.
4. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Вінніпег: Вид. «Нового шляху», 1954. 232 с.
5. Потильчак О. Україна у Другій світовій війні: «проблема вибору» на тлі цивілізаційно-світоглядного протистояння (окремі спостереження на мікрорівні соціальної історії). *Київські історичні студії*. 2016. № 1. С. 97–101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Khs_2016_1_14
6. Чальцева О. М. Категорія «колабораціонізм» як багатокомпонентний наратив в умовах війни. *Політичне життя*. 2002. № 2. С. 56–60. URL: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.2.9>

Шевченко О. О.

Шлях Японії до великого економічного дива

Приклад Японії показує нам, як і що потрібно робити в критичному, навіть в катастрофічному стані, в якому знаходилася її держава. Я думаю, досвід країни вранішнього сонця допоможе нам у відновленні власної держави. Ні для кого не секрет, що зараз в нашій країні війна. Велика криза і в економічному і технічному стані. Ця стаття допоможе висвітлити всі аспекти економічного розвитку держави в післявоєнний період.

Однією із фундаментальних основ, якою керувались США, була конференція. Яка була проведена 1943 року і в ній приймали участь три держави-союзниці: Америка, Британія і Китай. Місцем проведення конференції був Каїр. Вони разом з керівником Гомінданівського керівництва Чан-Кайші обговорювали військові операції, спрямовані проти розширення Японії. Також одним із головних питань було мирне післявоєнне врегулювання конфлікту на Далекому Сході. Адже після перемоги над Японією міг спалахнути ще один військовий конфлікт, так як ситуація була б нестабільною. В декларації, яка була підписана союзниками, говорилося про те, що військову агресію Японії потрібно спинити. За результатами цієї конференції Китай повернув всі території, окуповані японцями з початку світової війни 1914 р.

Вже 29 серпня 1945 був створений документ, за яким Америка повинна була продумати подальший план дій. Називався він «Основні засади політики Сполучених Штатів Америки щодо Японії у початковий період окупації» [3, с. 205]. В першу чергу в даному документі йшла мова про окупаційне іноземне керівництво, яке не має жодних

прав підтримувати імператора, але і не буде виступати проти нього. Це право вони надавали японському народу. В документі наявні пункти про повну демілітаризацію і ліквідацію мілітаризму [4, с. 381].

Підбиваючи підсумок вищевказаного документа, можна сказати, що основною ціллю американців і їх окупаційного керівництва було змінити інституціональний устрій Японії і економічну систему [5, с. 300].

Післявоєнна Японія мала цілий комплекс проблем: потрібно було позбутись інфляції, відновити банки і банківську систему, стабілізувати державний бюджет. Окупаційна влада разом з японським керівництвом провела ряд реформ, які допомогли державі запобігти економічній кризі. Американське керівництво запроваджувало також демократизацію, яка відбувалася разом з реформами. Як би це дивно не звучало, але за проведення цих реформ були як і противники, так і ті, хто підтримував американське керівництво.

Взагалі до проведення земельної реформи 45,9 % землі віддавалося в оренду. Ціна ренти становила 5 % від національного доходу. Це стало причиною масових довоєнних протестів. За деякими даними їх було 6000. Це рішення було прийнято ще в довоєнні роки [6, с. 53]. В кінці 1945 року земельна власність була обмежена до п'яти тє (японська земельна міра, 1 т $\approx$ 0,992 га. 5 т $\approx$ 5 га). Далі для зручності буде використана одиниця га [6, с. 650].

Бачачи, що цього недостатньо, було створено і відправлено меморандум японському керівництву від лица американських окупаційних сил. В меморандумі йшлося про те, що потрібно внести ще більші зміни в земельну реформу [2, с. 180]. Була створена нова програма від японського керівництва. Стосовно земельної реформи — вже 1 лютого 1946 року. Але навіть вона не задовольнила американське окупаційне керівництво, тому була створена нова програма. Так і виник закон 21 жовтня 1946 року «Закон про особливу установу незалежних культуриваторів». Згідно закону, людина, яка мала хист до сільського господарства, повинна була мати 3 га землі або 12 га на основі Хоккайдо. Звісно законом було передбачено і те, що людина може відмовитися і продати землю, отримавши гроші, але і в такому випадку вона має право на 1 га землі, або 4 га на Хоккайдо. Іншу землю поміщиків керівництво викупляло і розподіляло серед земельних комісій, які також продавали її людям.

З реформування сільського господарства переходимо до реформування в сфері японських монополій, дзайбацу. Дзайбацу були сімейним бізнесом. Хоча, вірніше сказати, кожна велика компанія була повністю під контролем однієї сім'ї. Американці підозрювали дзайбацу в тому, що вони допомагали довоєнній владі Японії в створенні мілітаризму, а також поставляли зброю для японської армії [1, с. 35].

Остаточним ударом по монополіях став антимонопольний указ, прийнятий в квітні 1947 року, основою якого був антитрестовий американський закон. В грудні був прийнятий закон про «ліквідацію надмірної економічної концентрації». Простіше кажучи, це був закон, який розпускав будь-яку монополію. Як результат 18 великих компаній було розпущено, деякі самі розформували половину своїх виробничих потужностей.

Після реорганізації дзайбацу їх власникам була виплачена невелика компенсація. Звісно, переглянувши все вищесказане, можна прийти до думки, що великі монополії в країні висхідного сонця з'являться ще не скоро. Але це не так, вже у 1954–1959 роках відродилися такі компанії, як Mitsubishi и Mitsui. Так як дзайбацу зникли, на зміну ним стали кейрецу, які по суті і функціоналу були одним і тим же. Дуже часто говорять про те, що кейрецу — це відродження дзайбацу.

Завершивши з промисловим центром, окупаційне американське керівництво вирішило перейти і до банківської сфери. Так як вони хотіли провести аналогічні маніпуляції в банківській сфері. Хоча, точніше сказати, це було основною ціллю антистресовського відділу. Метою було роздрібнити і знищити великі банки, і їх філіали, а замість них створити місцеві банки, не створюючи філіали. На противагу йому був і фінансовий відділ, який наполягав на збереженні старої банківської системи. На велике щастя для японської економіки переміг фінансовий відділ. Так і була збережена стара банківська система.

Звісно Америка не оминула і трудовий сектор. Тому було прийнято рішення реформувати трудову систему, завдяки закону Вагнера. Закон Вагнера був основоположним законом в трудовому законодавстві США. В Японії він був прийнятий як «Закон про союзу працюю» в грудні 1945 року. По суті своїй дозволяє працівникам створювати профспілки і дозволяв проводити колективні переговори. Другий закон знизив ймовірність виникнення страйків, або протестів, визначив способи врегулювання конфліктів на підприємстві. Був прийнятий 1946 року і називався «Закон про регулювання трудових відносин».

Наступним законом був «Закон трудових стандартів», прийнятий в квітні 1947 року. Саме цей закон відповідав за виплату компенсацій, в випадку травми на виробництві, за хороші умови праці, забороняв роботу за допомогою примусу. Саме на базі цих трьох законів почали активно діяти профспілки. Регулювалися умови праці, тим самим збільшилась і чисельність населення.

Цей шлях для Японії був тернистим, але він настав — це золотий час. Саме 1955 року почався період неймовірного росту економіки порівняно з іншими розвиненими державами. Економічне диво можна розділити на дві частини, перша — з 1955–1965 рр., коли

економіка пережила три економічні буми [1, с. 48]. Перший бум почався в 1955 році і завершився через два з половиною роки в 1957 році. ВВП на душу населення зріс на 8 %. Другий бум тривав з 1957 по 1961 рр., мається на увазі 42 місяця [1, с. 48]. Цього разу ВВП зріс на 11 %. Останній бум під назвою Ідзанагі тривав з 1965 по 1970 рр. ВВП збільшився на 11 % в рік. Сам період тривав 56 місяців.

І другий період — з 1966 по 1972 рр., коли економіка поступово покращувалась [1, с. 49]. Так як Японія гналася за європейськими країнами, щоб їх перевершити в економічному і промисловому плані. Ці три буми були ідеальним інструментом для цього. Вже 1960 року Японія стала 5 державою по об'єму ВВП. А в 1968 році вона перевершила Великобританію, Францію, Німеччину. Єдиним конкурентом, якого Японія перевершити не змогла, стали США.

Саме величезний ріст промисловості призвів до масової урбанізації. На початку 1960 р. люди масово покидали села і переселялися до таких великих міст, як Токіо, Осака, Нагоя. Наприкінці 1960 року потік людей в великі міста трохи зменшився. Згодом на зміну великим містам наплив збільшився в менші — Фукуока, Кюсю, Хіросіма, Сендай, Саппоро. Результатом масового переселення і урбанізації став великий, навіть колосальний ріс цін на землю. Так як більшість населення міст, корінних жителів просто здавали житло в оренду. Що стало причиною того, що ціна на землю збільшилася аж в 15 разів. Як ви можете зрозуміти: чим більший попит, тим більша ціна, тому і ціни на оренду вирости. Так як ніхто не хотів продавати свою нерухомість, ринок землі простоював, що ще більше збільшувало ціну на землю.

Була також проведена нова система заробітної плати. Людина отримувала заробітну плату згідно кількості і якості проведеної роботи. Також було проведено опитування. Міністерством праці стосовно того, чи влаштовують їх умови праці. У 1971 році кількість опитаних сягала 26085 віком від 20 до 30 років. Більшість людей відповіли, що їх повністю влаштовує робота і умови [7, с. 45].

Отже, незважаючи на всі незгоди, японці своєю наполегливою працею і кмітливістю досягли великих вершин. Своїм прикладом показуючи, яких цілей можна досягти. Думаю, що, можливо, не всі, але більшість законів і реформ, які проводилися в Японії, безперечно підійдуть Україні. Я без перебільшення можу сказати, що період великого економічного дива Японії — це справжній посібник по відновленню держави після тотальної війни.

1. Мотина А. С. Модель экономического развития Японии 1945–1989-х гг. Санкт-Петербург, 2016. 59 с.
2. Cambridge History of Japan: in 6 vol. Vol. 6. The Twentieth Century. Edited by Peter Duus. Cambridge University Press, 2008. 826 p.

3. Imperialisms. Historical and Literary Investigations, 1500–1900. Edited by Balachandra Rajan and Elizabeth Sauer. Palgrave Macmillan, 2004. 303 p.
4. McLaren W. W. A Political History of Japan During the Meiji Era 1867–1912. New York: Charles Scribner's Sons, 1916. 391 p.
5. Papastratigakis N. Russian Imperialism and Naval Power: Military Strategy and the Build-Up to the Russian-Japanese War. London; New York: I. B. Tauris, 2011. 352 p.
6. Totman Conrad D. A History of Japan. Second Edition. Blackwell Publishing, 2005. 684 p.
7. 青木書店。日本国家独占資本主義構造。
[Аоки Сетэн. Устройство монополистического капитализма Японского государства.] Токио, 1948. 136 с.

Гриценко Є. Д.

Роль танцю у весільних молдавських обрядах на півдні Бессарабії

Танець — це своєрідне дійство, яке є частиною культурного життя людини та народу. У всіх народів, які проживають на планеті земля, є притаманні їх традиціям народні танці. Не є виключенням і такий народ, як молдовани. Молдавські народні танці, як і танці інших народів світу, пронизані їхньою культурною ідентичністю та самобутністю. Звичайно, народні танці молдован мають свої певні специфічні особливості. Як і більшість танців різних народів світу, так і молдавські розділяються на побутові та обрядові [7].

Побутові танці — це в основному сюжетні та безсюжетні танці. Сюжетним танцям притаманна певна тематична група, їх розділяють на: трудові, героїчні, присвячені явищам природи та інші [7]. Безсюжетними вважаються такі, як: «хора», «жок», «сирба», «молдовеняска» та інші [7; 4]. Їх виконували будь-де та будь-коли. Набагато більшого значення набули обрядові танці, що використовувались в різних обрядах та ритуалах. За віруваннями молдован, виконання будь-якого ритуалу вважається неможливим без здійснення певних танцювальних рухів. Саме тому їх обрядовість пронизана великою кількістю танцювальних ритуалів. Виключенням не є і молдавське весілля, яке збагачене цілою низкою звичаїв, ритуалів та обрядів, супроводжуваних музично-танцювальними діями.

Із самого початку молдавського весілля до настання його кульмінації не припиняють виконуватися обрядові танці та звучати музика. Всі головні і другорядні обряди на весіллі виконуються під танцювальні рухи. Весільні танці починаються ще задовго до самого

весілля, під час весільних приготувань. А саме, коли виконується ритуальне «просіювання муки» для обрядового хлібу [3]. В той час, як маленький хлопчик з кухарками сіють муку на випікання обрядового хліба. Близькі родичі молодого водночас у дворі танцюють «хору» [5, с. 40]. Це є одним із перших весільних танців, який символізує початок весілля.

Молдавським танцям, які зазвичай виконуються на традиційному весіллі, притаманне колективне виконання. В день весілля перший обрядовий танець виконувався обов'язково, як у нареченої, так і у нареченого. Певний танцювальний ритуал відбувався під час обряду «Деу мина» (Вітання) [2] і символізував подяку та пошану наречених по відношенню до гостей. Виконання відбувалось наступним чином: наречений з друзями та дружками і наречена, але зі своїми і у себе вдома, ставали в імпровізовану лінію та починали рухатись ланцюжком по часовій стрілці, пританцювуючи під музичний акомпанемент навколо «вітального столу», кульмінацією якого було останнє сидіння на руках у батьків [3; 2].

Проте, перед здійсненням традиційного звичаю «вітання» народно-весільна культура потребувала реалізації декількох другорядних танцювальних ритуалів. Серед них — «жоаки флоаря» (танцювання квітки) нареченому [3]. Він виконувався в основному молодю дівчиною, сестрою чи дружкою нареченої. Основна мета цього танцювального обряду була продати нареченому його весільну сорочку та квітку, яку купила його обраниця. Особа, яка виконувала танець, повинна була робити це перед молодим, який в той час сидів на стільці. Вона перед ним пританцювувала та водночас демонструвала квітку, яка лежала в тарілці [3]. Функція нареченого полягала у її викупі. Аналогічний обряд відбувався і вдома у нареченої, коли туди прибував наречений зі своєю свитою, але (танцювання квітки) виконувалось вже не для нього, а для його друзів, дружками нареченої, таким ж чином, як і йому [3]. Ще одним не менш важливим танцем до початку весільних церемоніалів вважається танцювання перев'язки «нанашулам» (вінчальним батькам) [2]. Його виконувала призначена жінка з дому нареченого. Також трапляються відомості, що дружками нареченої з ранку до початку весілля виконувався танець «Оляндра» [7; 4].

Після вінчання, дорогою з церкви додому молодії, виконувався танець друзів та дружок: перед молодими, взявши за руки, поставши в формі півмісяця або кола, починався танець з одноманітним ритмічним круговим рухом рук вперед-назад та підстрибуванням [3]. Відтворювання танцювальних рухів завжди відбувалось під звуки музичних інструментів: бубна, гармошки та труби. Цей танець постійно супроводжувався дивними і голосними вигукуваннями,

які називаються «кіуітурь» або «кіуяли», щось на кшталт «їху-ху-ху-у-у-у» або «я-я-я-я-я-я» [7; 3]. Дізнатись його автентичну назву наразі неможливо, тому що вона втрачена. Всі намагання почути її від респондентів виявились марними, вони не можуть відповісти на дане запитання.

Однак, якщо звернути увагу на стиль виконання та ритмічність рухів, танок схожий на «хору» або, як його називають на півдні Бессарабії, «жок». Доречі, термін «жок» молдованам південної Бессарабії припав до душі більше, ніж «хору», і тому він є панівним на цих теренах, саме у молдован. Навіть самі молдовани наголошують на тому, що «хору» — то у болгар, а у нас — «жок» [3]. Слово «жок» походить з латинської мови і означає гра або забава [6, с. 40]. В молдавській мові він зберіг своє значення і вживався як танці та хороводи. З часом поступово «жок» майже повністю замінив «хору».

В день весілля, після приходу з церкви і аж до вечора, лунала музика та виконувались різного виду спільні кругові та парні танці. Що передбачало майже обов'язкову участь в них усіх гостей. В основному виконувались «сирби» та «хори» на кшталт «Хору нунцій» (Весільна хору), «Хору міресей» (Хору нареченої) [6, с. 38]. Трапляється і таке, що іноді слово хору не вживали і танець носив загальну назву «Нунтяска» (Весільна) або вживали назву «жок», що стала панівною ще з середини ХІХ століття [7]. Поширеним було виконання танцю «Пеленіца», це болгарський танець, який полюбився молдованам Буджаку. Виконувався він наступним чином: все починалось із кругової «хори», всередині якого танцював чоловік або жінка з хусткою в руках, трішки протанцювавши, обирали собі компаньйона і затягували його платочком в середину кола, трішки протанцювавши, разом стелили хустку на землю, ставали на неї одним коліном і цілувались, після цього того, кого затягнули в коло, залишався танцювати, а той, хто затягнув, долучався до танцювального кола, далі танцювальний цикл повторювався [1; 2].

Не менш улюбленим танцем між застіллями був і так званий танець з віником, який носив жартівливу форму. Це один із кумедних танців, який виконувався не тільки на весіллі, запозичений молдованами в сусідів-українців. Цей парний танець передбачав виконання наступних танцювальних дій: обирались жінка чи чоловік без пари, якому виділявся віник, з котрим він повинен був танцювати, основна мета танцю полягала в тому, що всі танцюють по парах, а він один — з віником, в якийсь певний момент він кидав віник на землю або підлогу, і в цю мить всі повинні були помінятися парами, той, хто залишився сам, отримував тавро (дурня) і продовжував танець з віником [1]. Крім того, полюбляли танцювати й інші танці,

серед яких: «Полька», «Козачок», «Бетута», «Булгаряска» та вальс неакадемічного виконання [7; 2; 1].

З настанням вечора, коли починало сутеніти, розпочинали підготовку до обряду «Душі ніряси ла ніре» [3]. Цей ритуал супроводжувався декількома важливими і найголовнішими танцями на самому весіллі. Починались певні урочистості, переважно з танцю «Зестря» або «Хостропець», трапляється назва «Гостропецул» [7]. «Зестря» — придане нареченої, так перекладається це слово, виносилось під музику «Хостропець» дружбами [6, с. 36]. Відразу стає зрозуміло, чому трапляється і така назва цього танцю. Це по своєму характеру сольний танець тому, що виконується кожною особою окремо та індивідуально, якихось певних канонів та рухів не передбачає. Основний задум цього танцю-обряду полягає у широкій вселюдній демонстрації посагу молодої дружбами, які, пританцювуючи під музику, виносили його з хати і вантажили на віз [3].

Наступним на черзі було виконання обрядового танцю-ходи «Де трей орь ин жүру месі» (тричі навколо столу), під час якого всі гості на весіллі відтворювали хороводний танець, тричі прокружлявши навколо весільного столу [6, с.35]. В подальшому його стиль виконання зазнав деяких змін і набув форми (ходи), тобто звичайного обходу тричі навколо столу молодих з дружками, дружбами та «нашшулами». Після якого вони виходили на подвір'я і там починалось прощання молодої з дівотством і батьківським домом, супроводжуване танцями. Виходячи з хати на подвір'я, одразу починався танець «Жоку чел маре» або «Жоку маре», також трапляється назва «Хора маре», в перекладі означає Великий танець [6, с. 36; 3]. Він символізував прощання молодої з батьківським домом, завершення її дівування та перехід до іншої сім'ї в статусі невістки.

Дорогою до молодого танці і музика не припинялись. Ввечері починалась церемонія «Маса маре» (Великий стіл), під час якої невід'ємним є виконання танців, які хоч і виконують люди старшого віку, але вони не поступаються енергійністю тим, які виконувала молодь вдень. «Маса маре» — це один із періодів молдавського весілля, що передбачає виконання цілої низки обрядів, які супроводжуються танцями. Необхідним і поширеним звичаєм є так звана крадіжка курей у молодої. По приходу крадіїв у дім молодого ними зазвичай виконувався танець з курьми, це було необхідним для публічного прояву успішного виконання дорученого їм завдання [3; 2].

Завжди на молдавському весіллі найважливішим ритуалом вважалося зняття фати та вінка з молодої, який обмотували червоною вовняною ниткою на знак цнотливості молодої. «Нанашка» одягала його собі на голову, таким чином вона демонструвала його всім присутнім гостям, знову ж танцюючи у вінку з молодим [3]. Останніми

обрядовими танцями, які виконувалися в перший день весілля, були танцювання курей «нанашкам» та танцювання калачів гостям [2]. Звичайно і в наступні дні весілля також виконувались танці, однак вже обрядової значущості вони не мали, окрім «жока», який виконувався на другий день весілля після «Дітінярь» (Дарування) [3].

Отже, молдавське весілля — це певний цикл ритуалів, обрядів та звичаїв, виконання яких не відбувається без танцювально-музичного супроводу. Весільні танці переважно виконуються спільно, однак трапляються парні та сольні їх виконання. Окрім важливих обрядових танців на молдавському весіллі, присутня і ціла низка другорядних танців, серед яких трапляються і жартівливі. У зв'язку з компактним проживанням молдован з різними народами їх культурний генофонд зазнав великого впливу сусідніх народів, що звичайно лишило відбиток і в народних танцях, не є виключенням і весільні. Молдавський народ ввібрав танцювальні традиції своїх сусідів, що сформувало даний танцювальний стиль, що є по-своєму оригінальним та самобутним.

1. Фольклорний запис Гриценко Є. Д. від Благовенко В. Л., 1940 р. н., с. Баштанівка, Одеська обл.
2. Фольклорний запис Гриценко Є. Д. від Гриценко Л. Л., 1954 р. н., с. Баштанівка, Одеська обл.
3. Фольклорний запис Гриценко Є. Д. від Гриценко Н. М., 1982 р. н., с. Борисівка, Одеська обл.
4. Бойко А. Б. Особливості молдавського танцю.
URL: <https://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/7442/1/lek2%20.pdf>
5. Зеленчук В. С. Очерки молдавской народной обрядности.
Кишенев: Картка молдовеняске, 1959. 96 с.
6. Корольова Е. О. Хореографическое искусство Молдавии.
Кишенев: Картя молдовеняске, 1970. 187 с.
7. Молдавський танець як один з найбільш древніх видів народного мистецтва. Історія і стилі молдавського танця. Особливості національного костюма. Метро-ритмічна структура і типи рухів в молдавських танцях. Традиційні і самобутні елементи танців.
URL: http://4ua.co.ua/culture/sb2bc79b4c53b89421206c27_0.html

Терзман Д. В.

Проблема гендеру в китайському суспільстві на межі XX–XXI століть

Модернізація Китаю, яка охопила країну з 80-х років XX у Китаї, почалася з періоду реформ і відкритості, коли планова економіка

стала перетворюватися на ринкову. Зрозуміло, що трансформації, що відбувалися і в системі державної влади, впливали на соціальну свідомість. Поступово національна система соціального управління стала домінуючою структурою. Природно, що з урахуванням розвитку ринку праці почали набувати дедалі більшого значення права жінок, матерів.

Сучасні вчені відзначають низку проблем у сфері гендерної рівності в Китаї, вказуючи на їхні історичні передумови. Єва Чжан і Тяньлей Хуанг звертають увагу на те, що серія економічних реформ з 1978 року започаткувала десятиліття швидкого економічного зростання в Китаї, але вони дали фірмам приватного сектору і навіть державним підприємствам більше свободи дій у конкурентному економічному середовищі, що створило умови для дискримінації жінок у робочій силі та у праці [5]. Інший дослідник Ізабель Аттане пояснює подібний факт тим, що Китай є однією з країн світу, в якій вимоги емансипації жінок і боротьба за рівність між статями є однією з найдавніших політичних проблем — перші рухи на користь жінок відносяться ще до середини ХІХ століття. Вже в 50-х роках було організовано конкретні дії на користь розвитку жіночої праці поза домом та рівноправності подружжя в сім'ї. Дослідниця також зауважує, що Китай також був однією з перших країн, що у 1980 році ратифікували Міжнародну конвенцію Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW). В даному випадку зазначені думки лише доводять ту обставину, що питання гендерної рівності в країні, в якій століттями дотримувались давніх патріархальних традицій, є особливо актуальним та значущим [1].

Цікавою є думка Ксу Йі, який вважає, що реформування політичної та економічної систем у 1980-х рр. актуалізували два гендерні питання: 1) трансформація економічної системи породила кризу зайнятості жінок. Основний зміст економічної трансформації системи Китаю — перехід від планової економіки до ринкової. У цій ситуації чоловіки використовували переваги, які вони отримували від планової економіки, внаслідок чого велика кількість жінок втратила роботу. Цей процес розпочався у містах у міру поширення ринкової економіки, одночасно, як зазначалося раніше, частина жінок із сіл теж виявлялася звільненими. Це вважається однією з важливих гендерних проблем; 2) реорганізація економічної системи неминуче призвела до змін у соціально-політичній структурі суспільства та громадського порядку. У цьому процесі чоловіки вже отримали деякі переваги та хотіли закріпити свої досягнення. Таким чином, чоловіки Китаю були зацікавлені у створенні образу слабкої, залежної жінки у різних галузях економіки, соціального та культурного розвитку [4, с. 50].

Вказується на низку гендерних проблем і у звіті аналітичного центру Інституту міжнародної економіки Петерсона, в якому йдеться про те, що зростання Китаю як світової економічної держави за останні кілька десятиліть поставило жінок у невідгдане становище і посилює гендерну нерівність у його робочій силі. Це контрастує з іншими великими економіками, такими як США, Японія та Європейський Союз, які за останні роки досягли прогресу у скороченні гендерного розриву на своїх відповідних ринках праці. Згідно зі звітом, основним чинником збільшення гендерного розриву в робочій силі Китаю є «послаблення державного контролю над ринком» після економічної лібералізації країни, яку очолював свого часу Ден Сяопін.

Проте слід зазначити, що уряд Китаю бореться з гендерною нерівністю, причому, як бачимо, цей процес триває вже не одне десятиліття. Насамперед необхідно звернути увагу на те, що ще в 1949 р. у Китаї було створено Всекитайську федерацію жінок, яка об'єднувала всіх жінок Китаю та стимулювала їх до прояву активності у соціальному, політичному та економічному житті. Федерація боролася за надання жінкам рівних прав із чоловіками та гідну оплату їхньої праці. У кожній провінції та районі були створені філії федерації, які допомагають владі та громадським організаціям здійснювати державну політику щодо попередження випадків дискримінації жінок у наданні роботи, оплаті праці, реалізації прав на освіту тощо.

По-друге, на законодавчому рівні жінки в Китаї мають рівні з чоловіками права у всіх сферах життя (Конституція КНР, ст. 48). Уряд Китаю ухвалив низку законодавчих актів, які захищають права та інтереси жінок, наприклад: закони про шлюб, про успадкування, про охорону здоров'я матері та дитини, про охорону праці жінок тощо. У 1980 р. Китай підписав конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, а в 1990 р. — конвенцію Міжнародної організації праці про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю рівної цінності. Розуміючи необхідність підвищення статусу жінок у китайському суспільстві, 1995 р. уряд КНР прийняв спеціальні програми підвищення статусу жінок на період 1995–2000 рр., а також 2001–2010 рр., які передбачали зростання освітнього та професійного рівня жінок, збільшення частки працюючих жінок та числа займаних ними керівних посад.

У 1995 р. на Четвертій всесвітній конференції з становища жінок, що проводилася в Пекіні, Комуністична партія Китаю (КПК) разом із Всекитайською федерацією жінок ухвалили низку рішень посилення тендерної рівності у суспільстві. В результаті все більше жінок почали працювати в політичних органах та інституціях. Для залучення жінок до участі у політичному житті країни було запроваджено систему квот, яка гарантувала їх присутність у політичних органах [2].

Ічіро Івасакі та Сіньсін Ма, вивчаючи гендерний розрив в оплаті праці в Китаї, у своєму дослідженні вивели такі дані. За даними міжнародного зіставлення з використанням відсоткового відношення заробітної плати жінок до заробітної плати чоловіків, гендерний розрив в оплаті праці в Китаї оцінювався у 82,7 % у 2002 р. (2017), тоді як той самий показник у 2015 р. становив 81,1 % у США, 82,3 % у Великій Британії, 81,3 % у Німеччині, 88,0 % у Швеції, 67,6 % у Кореї та 72,2 % у Японії (Японський інститут трудової політики та навчання, 2016 р.). Ці цифри, на думку вчених, показують, що гендерний розрив в оплаті праці в Китаї більший, ніж у скандинавських країнах, але набагато менше, ніж в орієнтованих на сімох країнах, таких як Корея та Японія, і майже такий самий, як у більшості розвинених країн. Схоже, тут проявляються наслідки політики китайського уряду щодо заборони гендерного розриву в оплаті праці в період планової економіки. До того ж, вчені виділили такі концептуальні результати своїх досліджень: вплив статі на заробітну плату в перехідний період невеликий, гендерний розрив в оплаті праці більший у сільській місцевості, ніж у містах, гендерний розрив в оплаті праці на державних підприємствах менший, гендерний розрив в оплаті праці збільшується у перехідний період [3].

Зараз жінки в Китаї беруть активну участь в економічному житті суспільства, а також здійснюють успішну комерційну діяльність. Згідно з даними китайського уряду, 55 % нових інтернет-компаній було відкрито жінками, понад чверть підприємців становлять жінки. Порівнюючи ці дані з американськими, можна відзначити, що у США — лише 22 % стартапів, у команді засновників яких є одна чи більше жінок.

На сьогоднішній момент все більше жінок у Китаї прагнуть відкрити свій бізнес чи продовжити сімейний. Жінки все активніше будують кар'єру та досягають успіхів. Дослідження показують, що на сьогоднішній момент жінок, які обіймають керівні посади, у Китаї набагато більше (38 %), ніж у США (22 %) та європейських країнах, наприклад, Великобританії (20 %) та Німеччині (14 %). Китайський уряд намагається забезпечити дотримання права жінок на працю, тому стимулює компанії наймати велику кількість робітниць-жінок, надаючи таким компаніям податкові пільги. У Китаї існує загальна вимога, яка забороняє підприємцям не лише дискримінувати працю жінок, а й ображати їхню честь та гідність. На багатьох підприємствах, де працює велика кількість жінок, має бути виділений один із керівників, який спеціально займається жіночими проблемами. Широко поширений гнучкий графік роботи, можливість працювати вдома, а не в офісі, та надання часткової зайнятості.

Уряд КНР підтримує жінок, він стурбований небажанням молодих китайців заводити дітей, тому намагається надати жінкам, які

працюють, гідні умови праці. Якщо порівнювати з іншими азійськими країнами, то на сьогоднішній момент період оплачуваної декретної відпустки в Китаї є найтривалішим і становить 98 днів. У Сінгапурі, наприклад, він — лише 80 днів, у Японії — 70, у Малайзії та Індії — 60, у Гонконзі — 50 днів.

Таким чином, соціальні зміни, що відбувалися у Китаї на рубежі ХХ–ХХІ століть, вплинули на традиційну гендерну нерівність. З часом склалася тенденція до зміни статусу жінок у Китаї, посилення їхньої ролі в бізнесі та суспільстві в цілому. Період реформ та відкритості дав можливість вирішити деякі проблеми гендерного характеру, розширити права та можливості жінок на рівні з чоловіками. Крім того, як ми побачили, уряд країни на законодавчому рівні дотримується цієї лінії вже не один десяток років з огляду на нововведення часу.

1. Attané I. Being a Woman in China Today: A demography of gender. *China Perspectives*. 2012. 4. Pp. 5–15.
URL: <https://journals.openedition.org/chinaperspectives/6013>
2. Guo Xiajuan, Zheng Yongnian. Women's political participation in China. *EAI Background Brief*. 2009. No. 453. URL: <https://research.nus.edu.sg/eai/wp-content/uploads/sites/2/2017/11/BB453.pdf>
3. Iwasaki I., Ma X. Gender wage gap in China: a large meta-analysis. *Journal for Labour Market Research*. 2020. № 17. URL: <https://labourmarketresearch.springeropen.com/articles/10.1186/s12651-020-00279-5>
4. Yi X. Talent management practices of selected human resource professionals in middle to Large-sized Manufacturing MNC in China: PhD dissertation. Pennsylvania. 2014. 229 p.
5. Zhang E., Huang T. Gender discrimination at work is dragging China's growth. 2020. URL: https://www.piie.com/blogs/china-economic-watch/gender-discrimination-work-dragging-chinas-growth?utm_source=update-newsletter&utm_medium=email&utm_campaign=piie-insider

Койчева О. С.

Правове регулювання питання гендерної рівності в субрегіональній африканській організації «Спільнота розвитку Півдня Африки (САДК)»

Співтовариство розвитку Півдня Африки (САДК) є субрегіональною африканською організацією, що об'єднує 15 держав (Ангола, Ботсвана, ДРК, Лесото, Мадагаскар, Малаві, Мавританія, Мозамбік, Намібія, ПАР, Танзанія, Свазіленд, Сейшельські острови).

Попередником Співтовариства розвитку півдня Африки (САДК) була Конференція з координації розвитку півдня Африки (САДКК), створена 1980 року у Лусаку, Замбія. 17 серпня 1992 р. на саміті, що відбувся у Віндхуку, Намібія, глави держав та урядів підписали Декларацію та договір САДК, які фактично перетворили Конференцію з координації розвитку півдня Африки (КККРЮА) на Співтовариство з питань розвитку півдня Африки (САДК).

На сайті САДК визначаються цілі та завдання створення цієї організації: «Договір САДК був підписаний, щоб створити САДК як наступник Південноафриканської координаційної конференції (ЮАКК). У цьому Договорі викладено основні цілі САДК — досягнення розвитку та економічного зростання, боротьба зі злиднями, підвищення рівня та якості життя народів півдня Африки та підтримка соціально незахищених верств через регіональну інтеграцію. Ці цілі мають бути досягнуті за рахунок посилення регіональної інтеграції, заснованої на демократичних засадах, рівноправного та сталого розвитку» [8]. Зазначене вказує на ту обставину, що спільнота має на меті покращення економічного добробуту країн-учасниць, поглиблення інтеграції економік, подолання бідності та підвищення рівня життя людей, які проживають у цих країнах. З одного боку, захист та заохочення прав людини для цієї організації не є основною діяльністю, але, з іншого боку, права людини стали одним із основних критеріїв оцінки економічної розвиненості та благополуччя регіону.

Р. Квалманн зазначає, що цілі САДК виходять далеко за межі юридичних та організаційних потреб чистої торгової інтеграції. Це демократичний перехід у Південній Африці, організація тепер має намір розвивати людський та економічний потенціал для подальшої інтеграції у світові ринки [9, с. 1]. Зрозуміло, що права жінок тут займають один з найважливіших пунктів діяльності. На сайті дане питання репрезентоване наступними пунктами: гендерна проблематика, гендерне насильство, програма розширення економічних можливостей жінок, жінки у політиці та прийнятті рішень, програми та проекти.

М. Форере і Л. Стоун, досліджуючи вплив документів САДК на становище жінок, говорять, що Африка, як регіон, створила систему прав людини через Африканський союз (АС) (раніше Організація африканської єдності (ОАЄ)). Система захисту прав людини АС має три основні компоненти. По-перше, він встановлює континентальні стандарти прав людини та народів (Африканська хартія) та інші юридично обов'язкові договори і необов'язкові декларації. По-друге, вона створила органи для захисту прав людини та просування в регіоні і, по-третє, вона запровадила механізм спеціальних доповідачів. Хоча регіональні економічні співтовариства (РЕС) спочатку

були створені для економічної інтеграції, вони включили елемент захисту прав людини в договори про їх встановлення. Більшість договорів про заснування РЕС чітко вказують на підтримку та захист людини, права відповідно до Африканської хартії, або як одну з їхніх цілей, або як їхній фундаментальний принцип [5, с. 436]. Тож розглянемо законодавче підґрунтя захисту прав жінок в САДК під впливом сучасних міжнародних правових норм.

В першу чергу слід відмітити, що держави-члени САДК ухвалили Декларацію САДК з питань гендерних відносин та розвитку у 1997 р., а у 1998 р. — Додаток до неї з питань насильства. У Декларації САДК з питань гендерних відносин та розвитку 1997 р. синтезовано низку міжнародних документів: Найробіські перспективні стратегії в галузі покращення становища жінок 1985 р., Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм платформи дій 1995 р. У Декларації зафіксовано, що гендерна рівність є фундаментальним правом людини (ст. В(i)) [4, с. 2]. У ній також закріплено положення про те, що держави-члени САДК, відповідно до положення, що міститься в Установчому договорі САДК, про заборону дискримінації, беруть на себе зобов'язання відмовитися від практики дискримінації, у тому числі і за ознакою статі. У зв'язку з цим у Декларації є вказівка на пріоритетність гендерних питань у роботі САДК (Стаття F(ii) Декларації), країни САДК взяли на себе зобов'язання приділяти найпильнішу увагу захисту інтересів жінок у соціально-економічній, культурній та політичній сферах.

Крім цієї держави-члени САДК також взяли на себе зобов'язання забезпечити більш вільний доступ жінок до таких виробничих ресурсів, як землекористування, та збільшити рівень зайнятості серед жінок, що має дозволити знизити рівень бідності (ст. Н(iii) Декларації), а також значно полегшити жіночому населенню доступ до освіти та медичного обслуговування. Ті завоювання, яких жінкам вдалося досягти та закріпити в Каїрській декларації, знайшли своє відображення у переліку тих зобов'язань, які держави беруть на себе за визнанням, захистом та просуванням не тільки репродуктивних, а й гендерних прав (ст. Н(viii) Декларації) жінок та дівчат, ґрунтуючись на ст. 18(2) Африканської хартії з прав людини та народів 1981 р. [1, с. 6], автори Декларації САДК з питань гендерних відносин та розвитку зажадали від країн-учасниць забезпечити активне просування прав жінок та дітей. З метою забезпечення виконання цього завдання засоби масової інформації мають «поширювати інформацію та матеріали про права жінок та дітей». Визнаючи значення і роль права у соціальних перетвореннях, а також вплив сили традицій на опір цьому процесу перетворень, йдеться про те, що держави зобов'язані

скасувати застарілі закони та внести зміни до законодавства та конституції, змінити стан справ у суспільстві, при якому жінки, як і раніше, залишаються об'єктом дискримінації; а також приймати в майбутньому закони з урахуванням гендерного фактору.

У рамках САДК у 2003 р. було також прийнято Хартію про основні соціальні права людини, яка хоч і не має обов'язкового характеру, але є найважливішим документом. У Хартії отримали закріплення права окремих категорій осіб, таких як жінки, діти, молодь та люди з обмеженими можливостями. Так, у ст. 6 Хартії проголошується рівність у поводженні з чоловіками та жінками, зокрема, у сфері зайнятості, оплати праці, умов праці, соціального захисту, освіти, професійної підготовки та розвитку кар'єри [3, с. 6]. При цьому у пункті (с) ст. 6 обговорюється, що держави повинні розробити розумні заходи з метою дати можливість чоловікам та жінкам поєднувати їхні професійні та сімейні обов'язки.

Ухвалювати рішення у справах про порушення конкретних прав людини уповноважений Суд САДК. Його установа відповідно до ст. 9 Установчого договору САДК 1992 р. стала найважливішою віхою історії діяльності САДК. Відкриття Трибуналу та приведення до присяги членів суду відбулося 18 листопада 2005 р. Першу справу було заслухано судом у 2007 р., і на сьогодні розглянуто понад 20 справ. Суд був заснований для захисту прав та інтересів держав-членів САДК та їх громадян, а також з метою забезпечення дотримання та правильного тлумачення Установчого договору САДК та інших документів, прийнятих у рамках САДК [2, с. 18].

У 2008 р. держави-члени САДК прийняли обов'язковий міжнародно-правовий документ — Протокол з гендерної рівності та розвитку [7], у якому визнається необхідність рівності у правах чоловіків та жінок, обмеження насильства щодо жінок та дітей, необхідність вільного доступу жінок до роботи та фемінізації влади, рівняння сімейних прав та обов'язків чоловіка та жінки. У преамбулі Протоколу міститься посилання на Протокол Мапуту 2003 р. Загалом, Протокол 2008 р. узагальнює зобов'язання, зафіксовані в Декларації 1997 р. та Додатку до неї 1998 р., надає їм обов'язкову юридичну силу, активізує зусилля держав по досягненню гендерної рівності і ставить конкретні терміни виконання цілей.

Протокол з гендерної рівності та розвитку 2008 р. зобов'язав держави-учасниці САДК вжити законодавчих заходів для закріплення гендерної рівності та вжити інших заходів, які необхідні для викорінення насильства щодо жінок і дітей, що часто виправдовується релігійними обрядами та традиціями. У Протоколі САДК зафіксовано 23 прогресивні цілі, які мають бути досягнуті. Серед основних цілей

можна відзначити такі: жінки займатимуть 50 % керівних посад у приватному та державному секторах (сьогодні, наприклад, у парламенті ПАР жінки становлять 45 %, Мозамбіку — 39,2 %, Анголі — 36,6 %, Танзанії — 36 % тощо); забезпечення рівної участі жінок та чоловіків у економічній розробці та здійсненні політики; прийняття комплексного підходу до зниження гендерного насильства вдвічі. Протокол закликає до активізації профілактики, лікування та підтримки ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД.

Отже, питання гендерної рівності є одним з пріоритетних питань в САДК, оскільки відповідає соціально-економічним цілям розвитку країн-учасниць, їх інтеграції до світових ринків. Починаючи з 1992 року було прийнято низку документів, які сприяють рішенню питань реалізації жінок в сфері соціально-економічного та політичного життя. Головним тут є та обставина, що, враховуючи засилля старих традиційних практик в середовищі африканських країн стосовно виховання жінок, документи спрямовані на відхід від застарілих ідей, що не вписуються в нові реалії суспільного розвитку та суперечать вільній реалізації своїх прав і свобод жінкою.

1. African Charter on Human and Peoples' Rights, 1981. 18 p.
URL: <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49>
2. Banda F. Women, Law and Human Rights in Southern Africa.
Journal of Southern African Studies. 2006. № 1. Vol. 32. Pp. 13–27.
3. Charter of Fundamental Social Rights in SADC, 2003. 13 p.
URL: https://www.sadc.int/sites/default/files/2021-08/Charter_of_the_Fundamental_Social_Rights_in_SADC2003.pdf
4. Declaration on Gender & Development (1997). URL: <https://www.sadc.int/document/declaration-gender-development-1997>
5. Forere M., Stone L. The SADC Protocol on Gender and Development: Duplication or complementarity of the African Union Protocol on Women's Rights? AFRICAN HUMAN RIGHTS LAW JOURNAL. 2009. Vol. 9. Pp. 434–458.
6. Muntschick J. The Southern African Development Community (SADC) and the European Union (EU). Regionalism and External Influence. Mainz: Johannes Gutenberg University of Mainz, 2018. 370 p.
URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-45330-9_3
7. Protocol on Gender and Development SADC, 2008. URL: https://www.sadc.int/sites/default/files/2021-08/Protocol_on_Gender_and_Development_2008.pdf
8. Southern African Development Community (SADC). URL: <https://www.sadc.int/pages/sadc-objectives>
9. Qualmann Regine. Promoting Regional Integration in the Southern African Development Community (SADC) — Current Approaches and Future Prospects. GERMAN DEVELOPMENT INSTITUTE. Briefing Paper. 2000. № 6. Pp. 1–4.

*Наші автори***БАСОК Христина Віталіївна —**

магістр кафедри всесвітньої історії та методології науки
Ун-ту Ушинського

Науковий керівник — Добролюбська Ю. А., д. філос. н., проф.,
зав. кафедри всесвітньої історії та методології науки Ун-ту Ушинського

БОНДАРЕНКО Анастасія Олександрівна —

магістр кафедри всесвітньої історії та методології науки
Ун-ту Ушинського

Науковий керівник — Ліхачова О. Є., к. іст. н.,
доц. кафедри всесвітньої історії та методології науки Ун-ту Ушинського

БРОВЧЕНКО Яна Віталіївна —

магістр кафедри всесвітньої історії та методології науки
Ун-ту Ушинського

Науковий керівник — Добролюбська Ю. А., д. філос. н., проф.,
зав. кафедри всесвітньої історії та методології науки Ун-ту Ушинського

ВОЛЄВА Тетяна Георгіївна —

магістр кафедри всесвітньої історії та методології науки
Ун-ту Ушинського

Науковий керівник — Ліхачова О. Є., к. іст. н.,
доц. кафедри всесвітньої історії та методології науки Ун-ту Ушинського

ГАЙСР Оксана Сергіївна —

магістр кафедри історії України Ун-ту Ушинського

Науковий керівник — Савченко В. А., д. іст. н.,
професор кафедри історії України Ун-ту Ушинського

ГЕРГОВСЬКА Наталія Ярославівна —

магістр кафедри історії України Ун-ту Ушинського

Науковий керівник — Красножон А. В., д. іст. н.,
професор кафедри історії України Ун-ту Ушинського

ГОДУН Віра Петрівна —

магістр кафедри всесвітньої історії та методології науки
Ун-ту Ушинського

Науковий керівник — Ліхачова О. Є., к. іст. н.,
доц. кафедри всесвітньої історії та методології науки Ун-ту Ушинського

ГОЛЧЕНКО Ольга Вікторівна —

магістр кафедри всесвітньої історії та методології науки
Ун-ту Ушинського

Науковий керівник — Добролюбська Ю. А., д. філос. н., проф.,
зав. кафедри всесвітньої історії та методології науки Ун-ту Ушинського

Гриценко Євген Дмитрович —

магістр кафедри історії України Ун-ту Ушинського
Науковий керівник — Серета О. Г., к. іст. н.,
доцент кафедри історії України Ун-ту Ушинського

Гурік Марина Валентинівна —

магістр кафедри історії України Ун-ту Ушинського
Науковий керівник — Красножон А. В., д. іст. н.,
професор кафедри історії України Ун-ту Ушинського

Добролюбська Юлія Андріївна —

д. філос. н., проф., зав. кафедри всесвітньої історії
та методології науки Ун-ту Ушинського

Загарія Олеся Володимирівна —

магістр кафедри історії України Ун-ту Ушинського
Науковий керівник — Діанова Н. М., д. іст. н.,
професор кафедри історії України Ун-ту Ушинського

Койчева Олена Сергіївна —

магістр кафедри всесвітньої історії та методології науки
Ун-ту Ушинського

Науковий керівник — Огорокова В. В., д. філос. н., професор кафедри
всесвітньої історії та методології науки Ун-ту Ушинського

Левченко Валерій Валерійович —

к. іст. н., доцент кафедри українознавства,
історико-правових та мовних дисциплін
Одеського національного морського університету

Марар Вікторія Олександрівна —

магістр кафедри всесвітньої історії та методології науки
Ун-ту Ушинського

Науковий керівник — Добролюбська Ю. А., д. філос. н., проф.,
зав. кафедри всесвітньої історії та методології науки Ун-ту Ушинського

Мартинюк Анастасія Володимирівна —

магістр кафедри всесвітньої історії та методології науки
Ун-ту Ушинського

Науковий керівник — Огорокова В. В., д. філос. н., професор кафедри
всесвітньої історії та методології науки Ун-ту Ушинського

Николаєва Іванна Борисівна —

аспірантка кафедри філософії, соціології та менеджменту
соціокультурної діяльності Ун-ту Ушинського

Огорокова Віра Вікторівна —

д. філос. н., професор кафедри всесвітньої історії
та методології науки Ун-ту Ушинського

Оснач Аліна Олександрівна —

магістр кафедри всесвітньої історії та методології науки
Ун-ту Ушинського

Науковий керівник — Добролюбська Ю. А., д. філос. н., проф.,
зав. кафедри всесвітньої історії та методології науки Ун-ту Ушинського

Павловська Анастасія Олександрівна —

магістр кафедри історії України Ун-ту Ушинського

Науковий керівник — Середа О. Г., к. іст. н.,
доцент кафедри історії України Ун-ту Ушинського

Парадюк Олена Олександрівна —

аспірантка кафедри філософії, соціології та менеджменту
соціокультурної діяльності Ун-ту Ушинського

Присяжнюк Олексій Миколайович —

к. іст. н., доц. кафедри всесвітньої історії та методології науки
Ун-ту Ушинського

Резніченко Іванна Сергіївна —

магістр кафедри всесвітньої історії та методології науки
Ун-ту Ушинського

Науковий керівник — Добролюбська Ю. А., д. філос. н., проф.,
зав. кафедри всесвітньої історії та методології науки Ун-ту Ушинського

Семко Яна Сергіївна —

к. філос. н., викл. кафедри всесвітньої історії та методології науки
Ун-ту Ушинського

Стебасєв В'ячеслав Геннадійович —

магістр кафедри всесвітньої історії та методології науки
Ун-ту Ушинського

Науковий керівник — Ліхачова О. Є., к. іст. н.,
доц. кафедри всесвітньої історії та методології науки Ун-ту Ушинського

Терзман Діана Віталіївна —

магістр кафедри всесвітньої історії та методології науки
Ун-ту Ушинського

Науковий керівник — Огорокова В. В., д. філос. н., професор кафедри
всесвітньої історії та методології науки Ун-ту Ушинського

Узунов Ігор Євгенович —

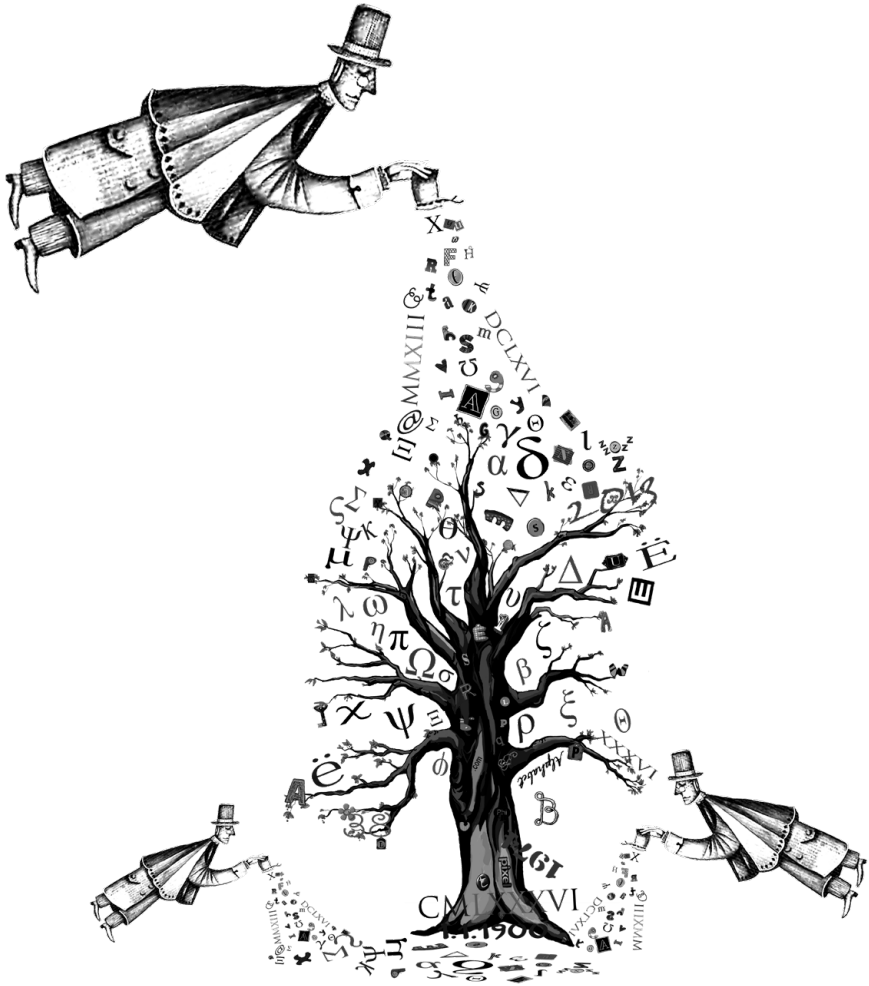
магістр кафедри всесвітньої історії та методології науки
Ун-ту Ушинського

Науковий керівник — Добролюбська Ю. А., д. філос. н., проф.,
зав. кафедри всесвітньої історії та методології науки Ун-ту Ушинського

Шевченко Олексій Олегович —

магістр кафедри всесвітньої історії та методології науки
Ун-ту Ушинського

Науковий керівник — Добролюбська Ю. А., д. філос. н., проф.,
зав. кафедри всесвітньої історії та методології науки Ун-ту Ушинського

Історіосфера. Матеріали Вісімнадцятої наукової конференції викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. — Одеса, 7–8 квітня 2023 року / Редкол.: Ю. А. Добролюбська (відп. ред.). — Одеса : Ун-т Ушинського, 2023. — 124 с.

Укр. мовою

ISBN 966-7965-01-5

Наукове видання

ІСТОРІОСФЕРА

Матеріали наукової конференції

Одеса,
7–8 квітня 2023 року

Українською мовою

У публікації використаний фрагмент малюнку «Маятник Фуко» Є. Іванова

Технічний редактор і коректор — Є. А. Добролюбська

Підписано до друку 30.03.2023. Формат 60 × 90 1/16
Умовн. друк. арк. 7,25. Наклад — 300 прим. Зам. № 226
Надруковано на поліграфічній базі приватного підприємства «ЦВТ»:
65014, Одеса, вул. Успенська, 9